

Yazar/Author

Muhsin ÖNAL*

Makale Başlığı/Article Title

**Hıristiyan Bir Din Adamının İslam Algısı: Julius Richter'ın Gözüyle
20. Yüzyılın Eşiğinde Müslüman Dünya**

*A Christian Reverend's Perception of Islam: The Muslim World On the
Threshold of the 20th Century Through the Eyes of Julius Richter*

ÖZ

İslam, ilahi dinlerin sonuncusudur. Güç ve etkisini de bu özelliğinden almaktadır. Kendisinden önce var olan tek Tanrılı inanç mensuplarının önemli bir kısmı, İslam dininin varlığından rahatsız olmakla birlikte, onu tanıma çabası gütmüşlerdir. Zira tanımak, onunla mücadele edebilmek için en önemli ölçüttür. Bu çalışmada da İslam dini üzerine araştırmalar yapan Hıristiyan bir din adamının, Julius Richter'ın nazarından, 19. yüzyılın sonu itibarıyla, Müslüman dünyanın içinde bulunduğu durum hakkında bilgilendirme yapılacaktır. Öncelikle, İslam coğrafyasının yayılım alanı ve ulaştığı sınırlar ile demografik yapısına değinilecektir. Ardından, Batılı toplumların Müslüman dünyaya yönelik endişelerinin gereksiz olduğu iddiası, yozlaşma ve çürüme teorisi üzerinden yorumlanacaktır. Son olarak, İslam dininin yeniden dirilişini mümkün kılacağı varsayılan yegâne unsurdan yani tarikatlardan bahsedilecektir. Bütün bu hususlar, Batılı bir din adamının değerlendirmeleri üzerinden okuyucuya sunulacaktır. Ancak gerek duyulduğu takdirde farklı kaynaklardan yararlanılarak, Richter'ın kanaatlerinin ne derece isabetli olduğu konusunda karşılaştırmalar yapılacak ve çıkarımlarda bulunulacaktır. Bu minvalde, kaynak çeşitliliği son derece önem arz etmektedir. Dolayısıyla, makalenin yazım sürecinde mümkün olduğunca çok sayıda kaynağa müracaat edilmiştir. Sonuç itibarıyla bu çalışma, 20. yüzyılın arifesinde, İslam dünyasının Hıristiyan aleminde nasıl yorumlandığını, tekil bir örnek üzerinden ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam, Hıristiyanlık, Julius Richter, Tarikat

ABSTRACT

Islam is the last of the divine religions. It derives its power and influence from this feature. Although a significant part of the members of the monotheistic faith that existed before Islam were annoyed with the existence of the Islamic religion, they made efforts to recognize it. Because recognizing is the most important criterion to contend with it. In this study, information will be given about the situation of the Muslim world as of the end of the nineteenth century, from the point of view of a Christian clergyman, Julius Richter, who researched on the religion of Islam. First of all, the demographic structure of the Islamic geography with its area of spread and the boundaries it has reached will be mentioned. Then, the claim that Western societies' concerns about the Muslim world are unnecessary will be interpreted through the theory of corruption and decay. Finally, the only factor that is supposed to make the resurrection of the Islamic religion possible, namely sects, will be mentioned. All these issues will be presented to the reader through the considerations of a Western reverend. However, if necessary, by using different sources, comparisons and inferences will be made about how accurate Richter's opinions are. In this context, the diversity of sources is extremely important. Therefore, as many sources as possible were referenced during the writing process of the article. As a result, this study aims to reveal how the Islamic world was evaluated in Christendom on the eve of the twentieth century through a particular example.

Keywords: Islam, Christianity, Julius Richter, Religious order

Extended Abstract

This study, written on the beliefs of Julius Richter aims to provide information about the spread area, quantitative, and qualitative strength, and teachings of a faith that the Christian world is constantly in competition with and considers hostile to itself. Richter was a German-born Protestant reverend. As it is known, the religion of Islam is the last of the monotheistic beliefs described as divine. The reason for existence is to put an end to the dominance of the God-referenced religions that were revealed to the world before Islam but are thought to have been falsified, and in this sense to open the door to resurrection. Islam, which set out with such a great goal, has revealed almost revolutionary principles. This situation has turned the Muslim world into a target.

Richter's claims have also evolved in this respect. While he was examining the situation and conditions of the Muslim world on the eve of the 20th century, acted with a partially restrained but generally distant attitude, without hiding his convictions, and therefore with a mostly subjective point of view. While Richter gave information about the borders and demographic structure of the Islamic geography, he tried to prove that one of the established fears of the Christian world is just an illusion.

Remarkably, Richter kept Turkey, Iran, Arab lands, and Egypt, separate from Africa. In making this distinction, he took into account the ideals of Christianity rather than the culture of imperialism or colonialism. These four different but neighboring regions, which he drew particular attention to, hosted the birth of Christianity. However, Islam also made itself known in these lands and began to spread throughout the world, starting from the Arab geography. In fact, by making such a comparison and reminding, Richter expressed the ancient desire for Christianity and wanted to emphasize that the real owners of the lands that Muslims have owned are Christians.

While commenting on the geographical boundaries and demographic structure of the Islamic world, Richter allusively rejected the assumption that Muslims have reached a frightening power. However, Richter's views on the decay and corruption of Islam are a world away. First of all, it is extremely remarkable that Richter described the nineteenth century, one of the periods in which the Muslim world reached the widest spread, as the century of disaster for Islam. Because, with this approach, Richter considered two different issues that can be assumed to be in contradiction with each other, geographical spread and power loss as two different phenomena progressing in the same direction. The aspect that led him to such a conclusion was the presence of the Turks and their territorial losses. Moreover, this is not a perception unique to Richter and constitutes one of the most important assumptions of Western thought about the Muslim world.

However, as Richter argued, the existence of the Turks and their material and moral losses should only be considered the driving force in the decay and corruption of Islam. The main reasons are different, and they have produced more destructive consequences. In the words of the clergyman, the first issue that can be presented as a justification for decay and corruption is the economic depression and crises that reflected throughout the Islamic world, which started to make their effects felt as a result of the defeats of the Ottomans. The second reason is that, Muslim states that could not fulfill their financial responsibilities have to struggle with serious political instability. The third reason that Richter offered about decay and corruption is directly related to the Islamic faith itself. In his words, Islam has principles that will hinder progress.

Richter had a favorable impression of the Muslim world only relating to religious orders. According to him, if the Islamic faith can still maintain its existence, it owes it to the idea of Sufism and the followers of the religious orders who have common sense. The sincere and obedient attitude of the disciples excited Richter. Probably, Richter, as a devout Christian, admired the members of the religious orders. The humility, asceticism, devotion to God with great enthusiasm, and ecstasy of Muslim disciples evoke admiration. This situation will suit Christians more than Muslims.

As a result, it can be said that Richter acted by the usual tendency of the Christian Western world while drawing the panorama of the Islamic world. Despite this, some basic elements make him different from the general point of view. The first of these is that he provided extremely detailed information about the population. While orientalist sources generally focus on the demographic structure of a single region or a more limited geography, Richter has created an extremely detailed data repository on almost the entire

Muslim world. The second point that distinguishes Richter from many other Western researchers is that he considered religious orders as the honorable organizations of the Islamic world. The last thing that makes him partially different is related to the style he used when evaluating facts and events. Although Richter sometimes made inferences that would be fantastic or irrational while writing his opinions, he generally avoided using an insulting style and preferred to act calmly rather than condescending and contemptuous approach.

Giriş

İslam inancı, yeryüzünde var olan son ilahi dindir. Ayrıca kendisinden önce dünyada hüküm süren diğer tek Tanrılı dinlerle mukayese edildiğinde, her dönemde daha fazla dikkat çekmiştir. Zira ilahi dinlerin tamamının benzer esasları takip ettikleri gerçeğiyle birlikte, İslam'ın kendisinden sonra yeryüzünde başka herhangi bir ilahi inancın var olmayacağı iddiasıyla yayılma çabası ve sürekli diğer tek Tanrılı dinlerin tamamlayıcısı olduğunu vurgulaması, onu ayrıcalıklı bir konuma oturtmuştur (Cilacı, 1973: 11). Müslümanlar aslında Tanrı'nın yeryüzüne tek bir din gönderdiğini, onun da İslam inancı olduğunu ifade ederek, hedeflerinin inkılap yapmaktan ziyade sürekliliği sağlamak olduğunu dile getirmişler, bu söylemleriyle sabık tek Tanrılı dinlerin "tahrifata uğramış" yönlerini "islah etme" ve "özüne döndürme" çabası içerisinde olacaklarının ipuçlarını vermişlerdir (Bardakoğlu, 2015: 79). Başka bir ifadeyle, İslam inancının görmezden gelmek ve yok saymaktan ziyade, kuşatıcı, onarıcı ve tashih edici bir yönü bulunmaktadır. Buna bağlı olarak Kur'an-ı Kerim, Müslümanlar haricinde tek Tanrılı dinlere mensup olanları ehli kitap şeklinde tanımlayarak kutsal bir metne tabi kabul etmiş, onları diğer şirk koşanlardan ayırmıştır (Kaya, 2005: 33). Diğer tek Tanrılı dinlerle mukayese edildiğinde, İslam inancını dikkat çekici ve farklı kılan başka bir husus da budur.

Bununla birlikte, varlığı çok eski tarihlerden itibaren bilinen ve toplumsal bir karşılığı olan tek Tanrılı dinlerden Yahudilik, evrensel bir inanç öğretisi sunmaktan ziyade kendisini seçkinler sınıfına hapsedmiş ve tıpkı Tanrı inancı gibi tek ırka has bir din üretmiştir (Aydın, 2012: 205). Tanrı'nın kulları olarak İsrailoğulları, bizzat Yüce Güç tarafından "seçilmişlerdir" ve dünya bu ırkın yörüngesinde dönmektedir (Erten, 2020: 302). Üstelik bu husus, doğrudan Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat ile hüküm altına alınmıştır¹ (Kip, 2018: 111). "Seçilmiş kul" olmaları, Yahudileri ötekiler karşısında ayrıcalıklı kılmakla birlikte, onlara ciddi sorumluluklar yüklemektedir (Çiftçi, 2017: 219). Nitekim Tanrı, her ne kadar Yahudileri özel bir misyonla vazifelendirmişse de diğer kullarının da Rabbidir ve bu adaletin gereğidir (Hick, 2005: 208). Ancak adaletin ölçüsü bu kadarla sınırlıdır. Bütün bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Yahudiler için tek Tanrılı din mensuplarıyla diğerleri arasında herhangi bir fark yoktur. Üstelik Yahudilerin ötekileri kurtarmak, onları doğru yola sevk etmek gibi bir iddiaları da söz konusu değildir. Zira kendileri dışındakiler herhangi bir değer arz etmemektedir. Onlar, sadece Yahudilere hizmet için var edilmişlerdir.

Hristiyanlık ise daha farklı bir çizgide evrilmiş ve Yahudiler ile Müslümanları aynı çatı altında değerlendirmemiştir. Hristiyanların Müslümanlarla mukayese edildiğinde, Yahudilere karşı daha hoşgörülü ve iyimser bir yaklaşım biçimine sahip oldukları rahatlıkla fark edilmektedir. Böylesine bir tutum sergilenmesinin en önemli gerekçesi, Hristiyanlık inancının adeta Yahudi din geleneğinin küllerinden doğmuş olmasıdır. Daha da mühimi, Hz. İsa ve ona tabi olan havarilerin tamamı, Yahudiler arasında boy göstermişler, misyon faaliyetlerini bu topluluğa yönelik

¹ Musevilerin kendilerine Tanrı tarafından farklı bir misyon yüklendiği, diğer kulların ancak Musevi inancı mensuplarına hizmetkâr olabilecekleri yönündeki iddialarına dair delil gösterdikleri ifadeler için bkz. Tesniye, 7: 6 ve 14: 2.

gerçekleştirmişlerdir (Yurduseven, 2022: 198). Aslında bunun son derece doğal bir durum olduğu ve planlı bir şekilde gerçekleştiği, İncil’de de açık bir biçimde ifade edilmiştir. Buna göre Hz. İsa, Kutsal Yasa’yı yani Tanrı’nın Yahudilere bahsettiği Eski Ahit’i hükümsüz kılmak için değil, eksiklerini giderip tamamlamak için doğrudan Rab tarafından vazifelendirilmiştir (Matta, 5: 17). Elbette ki bütün bu hususlar, Hıristiyanların Yahudileri her yönüyle kabul ettikleri ve onlara karşı büyük bir sevgi besledikleri anlamına gelmemektedir. Yeni Ahit’te, Yahudilerin karakter özellikleri, dini tutum ve davranışları, kendileri dışındakilere yaklaşımları konusunda, çok sayıda olumsuz ve küçümseyici rivayet bulunmaktadır (Araz, 2021: 798-804). Sadece Hz. İsa’nın bizzat Yahudiler tarafından yahut onların aracılığıyla öldürüldüğüne dair yaygın inanç bile, Hıristiyanların Yahudilere karşı menfi bir tutum sergilemeleri için yeterlidir (Şenay, 2002: 119). Ne var ki daha önce de ifade edildiği üzere, Hz. İsa’nın Yahudilerin hâkim olduğu bir ortamda dünyaya gelmiş olması, Hıristiyanlık dini için neredeyse Hz. İsa kadar önemli bir figür olarak adı öne çıkan Pavlus’un² aslen Musevi’yken sonradan Hıristiyanlığa intisap etmesi gibi hususlar, Yahudilik inancına karşı sempati beslenmesi sonucunu doğurmuştur³ (O’Connor, 1982: 103).

Hıristiyan düşüncesinin İslam inancına yönelik yaklaşımı ise Yahudilere kıyasla çok daha tahammülsüz ve önyargılıdır. Neredeyse İslam dininin yeryüzünde var olmaya başladığı günden bugüne Hıristiyan teolojisi, son derece yüzeysel ve ideolojik bir bakış açısı neticesinde, Müslümanları zavallı ve karanlığa hapsolmuş bir topluluk olarak kabul etmiş, Kur’an’a ve İslam dininin peygamberine karşı nesnellikten uzak bir yaklaşımla, düşmanca bir tavır sergilemiştir (Harman, 1993: 106-109). Bu durum, kendisini özellikle batı Hıristiyanlığında daha fazla hissettirmektedir. 19. yüzyıl özelinde değerlendirildiğinde, bu iddiaların Müslüman coğrafyayı ziyaret eden batı Avrupalı seyyahların kaleminden çıkan eserlerle daha da güçlendiğini söylemekte herhangi bir beis yoktur. Mesela Clement (1895: 280-286), Osmanlı Devleti’nde Müslüman tebaanın, tamamen batıl inançlara saplandığını ve hayatına yön verirken tabu haline dönüştürdüğü bu batıl inançlara göre hareket ettiğini söylemektedir. Diğer bir çok seyahatnamede de Müslümanlara ait ritüel ve geleneklerin cehalet ve körlükten başka bir şey üretmediğine dair geniş bilgiler bulunmaktadır.⁴

Doğulu Hıristiyanların ise, en azından İslam’ın yeryüzüne yayılış sürecinde daha mutedil ve sağduyulu bir bakış açısına sahip oldukları bilinmektedir. Zira İslam’ın varlığından önce de Hicaz bölgesinde Hıristiyanlar bulunmaktadır (Hizmetli, 2006: 154). Dolayısıyla Müslümanlar en başından itibaren, doğulu Hıristiyanlarla temasa geçebilmiş ve varlıklarını onlara kabul ettirebilmişlerdir. Bu noktada ikili münasebetler ve karşılıklı dostane tavırlar konusunda birkaç örnek vermekte yarar vardır. Bunlardan ilki, Hıristiyan Bizans’ın Mecûsi İnan karşılarında yaşadığı hezimet neticesinde, Müslümanların uğradığı hayal kırıklığıyla ilgilidir (Aydın, 1985: 55). Bir diğer örnek, ilk dönem İslam idarecilerinin Hıristiyanları devlet kademelerinde görevlendirerek onlara duydukları güveni göstermelerleriyle alakalıdır (Yılmaz, 2021: 101). Son örnek ise Mekke’de

² Tarsus’ta dünyaya gelmiş olan Pavlus’un, Hz. İsa tarafından sınırları tayin edilmiş ve metotları belirlenmiş olan Hıristiyan misyonerliğini sistematize ettiği düşünülmektedir. Daha doğru bir ifadeyle, Hıristiyan misyonerliğinin adeta bir dünya meselesi haline dönüştürülmesi, Pavlus’un gayretleri neticesinde gerçekleşmiştir. Kendisinin ilk misyoner olduğu düşünülmektedir. Misyonerlik faaliyetlerini düstur edinmiş ve teolojik etkisini büyük oranda Hıristiyanlığa yeni neferler kazandırmak üzerine kurmuş olan bir dinin, Pavlus’a neredeyse Hz. İsa kadar önem atfetmesi son derece anlaşılır bir durumdur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sheldon, 2012: 10.

³ Günümüzde bu sempati ve ilginin tek taraflı olmadığını düşünen araştırmacılar da mevcuttur. Onların iddiasına göre yalnızca Hıristiyanlık Yahudi inancı üzerine şekillenmemiş, aynı zamanda Yahudilik de Hıristiyanlıktan ciddi manada etkilenmiştir. Dolayısıyla iki din arasındaki karşılıklı etkileşim ve ilişki anlaşılmadan yapılacak yorumlar gerek Hıristiyanlık gerekse de Yahudilik inancı hakkında tatminkâr sonuçlar üretilmesini engelleyecektir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Seidler, 2018: 242-263).

⁴ Bu konuda örnek olarak bz. (Pears, 1911: 75-93).

yaşadıkları zulüm neticesinde bir grup Müslüman'ın, Hz. Muhammed'in yönlendirmesiyle Hristiyan Habeşistan'a sığınmaları hakkındadır (Dilek, 2020: 126). Ne var ki İslam inancı güçlenip sürekli yeni taraftarlar kazandıkça, tıpkı batı Hristiyan dünyasında olduğu gibi, doğuda da ciddi bir dönüşüm söz konusu olmuştur. İslam artık topyekûn Hristiyanlığın en büyük rakibi ve hasmı olarak görülmeye başlanmıştır. Bu hususla alakalı sadece Ermeni literatürüne göz atmak bile yeterli olacaktır. Buna göre, İslam'ın yeryüzüne büyük bir hızla yayılışı, Tanrı'nın günaha bulanmış insanlığı cezalandırmasına işaret eden kıyamet alametlerinden belki de en önemlisidir (Çog, 2016: 2).

Bütün bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, bu çalışmada da öncelikle İslam coğrafyasının hudutları çizilecek, ardından Müslüman dünyanın yaşadığı buhran ve krizlerin gerekçeleri Batılı bir perspektiften yorumlanmaya çalışılacaktır. Bir Hristiyan için İslam ve Müslümanlık söz konusu olduğunda orada mutlaka cehalet ve zulüm vardır. Batılıların zaviyesinden değerlendirildiğinde, özellikle de 19. yüzyıl ve sonrası göz önüne alındığında, çürüme ve yozlaşma, İslam'ın adeta karakter özelliği haline dönüşmüştür. Daha da mühimi İslam, doğduğu topraklardan yeryüzünün farklı bölgelerine yayılırken, öncelikle Hristiyan yurtlarını işgal etmiştir. Bu işgal er ya da geç sona erdirilmelidir. Kuşkusuz Hristiyan teolojisinin Müslüman dünyaya yönelik yaklaşımını da bu “kolonizasyon” ve “istila miti” derinden etkilemiştir (Önal, 2022: 59). İslam'ın önlenemez gibi duran bu yükselişini durdurmak için ise tek bir yol vardır ki o da İncil'in ışığını bu karanlık dünyayı aydınlatmak için kullanmaktır (Morton, 1830: 43). Elbette ki bu ışık, Hristiyan din adamlarının aracılığıyla bölgeye taşınacaktır. Kendisini bu kutlu vazifeye adanmış Hristiyan din adamlarından birisi de Julius Richter'dır. Aslen Protestan bir Alman olan Richter, 1862 yılında doğmuş, 1940 yılında ise hayatını kaybetmiştir. Eğitimini sırasıyla Halle, Leipzig ve Berlin'de tamamlayan Richter, mezuniyetin ardından yirmi beş yıl boyunca papaz olarak Almanya'nın muhtelif bölgelerinde görev yapmıştır (Genischen, 1998: 569). Sempatik tavırları ve hayli enerjik yapısıyla kısa sürede Avrupa'daki Protestan misyoner çevrelerin dikkatini çeken Richter, 1900 yılında saha faaliyetlerinde bulunmak üzere Hindistan'a gitmiş, yaklaşık iki yıllık bu ziyaretin ardından bölgedeki Protestan misyon faaliyetlerini anlatan önemli bir eser kaleme almıştır (Pierard, 1978: 485-487). Richter'ın Müslüman dünya ve İslam inancına yönelik ilgisi de bu seyahat neticesinde ortaya çıkmıştır. Onun ismini öne çıkaran asıl husus ise, Hristiyan olmayan toplulukların denizaşırı misyon alanlarına ve ibadethanelerine odaklanan ilk Alman misyoner olmasından kaynaklanmaktadır (Genischen, 1998: 569). Richter, Hindistan seyahatinin ardından, Orta ve Uzak Doğu ziyaretlerinin sıklığını arttırmıştır. Uzun seyahatleri ve derin kişisel bağlantıları, onu zamanının en önemli din adamlarından birisi haline dönüştürmüştür (Biblical Training, 2022). 1911 yılında Hindistan'da, farklı misyoner grupları tarafından tertip edilen *İkinci İslam Dünyası Konferansı*'na⁵ Almanya'yı temsilen katılmış olması da (Topcu, 2021: 44-48) bu durumu ortaya koymaktadır. Bu temsil aynı zamanda, Richter'ın İslam coğrafyası ve Müslüman nüfus hakkında sahip olduğu birikim ve tecrübenin Hristiyan din çevrelerinde ne kadar kabul gördüğünü ortaya koymaktadır. Netice itibarıyla bu çalışmada, Hristiyan bir din adamı olan Julius Richter'ın nazarından, İslam dünyasının 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başında içinde bulunduğu durum ve koşullardan bahsedilecektir.

⁵ 1911 yılında Hindistan'ın Leknev kentinde farklı örgütlere mensup misyonerlerin bir araya gelerek düzenledikleri bu konferansta, son beş yıl içerisinde İslam dünyasında yaşanan gelişmeler ve Müslümanlara yönelik misyonerlik faaliyetlerinin yöntemleri tartışılmıştır. Konferans hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Topcu, 2021: 44-63).

1. 19. Yüzyılın Sonu İtibarıyla Müslüman Dünya: Coğrafi Sınırlar ve Demografik Yapı

Miladi 610 yılında Hz. Muhammed'in Cebrail vasıtasıyla vahiyle tanışması neticesinde yeryüzüne yayılmaya başlayan İslam dini, mensuplarının kurduğu farklı medeniyetler aracılığıyla 13. asırda, ilim, hikmet ve bilim hususlarında adeta zirve noktasını yakalamıştı. Özellikle Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte fetih ve iskân politikasına da hız kazandırılması neticesinde, Müslüman toplumların tahayyülü güç bir coğrafyaya yayıldıklarına şahit olunmuştu. Ancak bu yükseliş ve ilerleme, belirli bir aşamadan sonra durma noktasına gelmiş ve geriye doğru bir gidiş söz konusu olmuştu. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Viyana önlerinde beklemediği bir mağlubiyet alarak geri çekilmek zorunda kalması, yeni bir başlangıca işaret edecekti (Çolak ve Aydar, 2020: 1085). Bozgun niteliğindeki bu mağlubiyeti, ardı arkası kesilmeyecek hezimetler takip edecek ve Müslüman devletler topyekûn Batı karşısında aciz duruma düşecekti. Daha da mühimi 19. yüzyıla ulaşıldığında, İslam topraklarının önemli bir kısmı, Batı'nın hegemonyası altına girecek ve sömürge devletler türeyecekti (Kurt, 2008: 39). Üstelik sömürülmeye mahkûm Müslüman devletlerin önemli bir kısmı bağımsızlıklarını kazandıktan sonra da değişen bir şey olmayacak, bu ülkelerde örtülü bir Batı bağımlılığıyla dikta rejimleri teşekkül edilecekti (Kanbir ve Dikkaya, 2022: 576).

Bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Müslüman dünya, Atlas Okyanusu kıyılarından Hollanda Doğu Hint Adaları'na, oradan Çin'in iç kesimlerine kadar uzanan geniş bir şeride yayılmıştı. Kuzey kısmı göz önüne alındığında, bu geniş bölgenin sınır çizgisi Cebelitarık Boğazı'ndan geçerek Akdeniz üzerinden Balkan Yarımadası'na kadar uzanmaktaydı. Balkanlarda kuzey sınırı Tuna Nehri'ydi. Doğuda ise Güney Rusya ve Sibirya bozkırlarını aşarak Çin'e kadar dayanmaktaydı. Çin'de batı eyaletlerinden Kansu, Şensi, Yünnan ve henüz yeni yeni bir yerleşim birimi olarak ismi duyulmaya başlayan Sincan, ciddi bir Müslüman nüfus barındırmaktaydı. Doğuya gittikçe Müslüman nüfusta azalmaya şahit olunmaktaydı (Richter, 1910: 17).

Richter'in yeterince teferruatlı bir biçimde sınırlarını çizmeye çalıştığı İslam coğrafyasının yaşanan tüm kriz ve bunalımlara rağmen, 19. yüzyılın sonu itibarıyla hâlâ Batı dünyası için ciddi bir tehdit unsuru olarak görüldüğü fark edilmektedir. Ne var ki o dönemde, bu toprakların tamamının bağımsız Müslüman idareciler tarafından yönetilmediği de bilinmektedir. Mesela bugün Malezya takımadalarını ve Endonezya'nın önemli bir kısmını içerisine alan Doğu Hint Adaları, 13. yüzyılda İslam'ın egemenliğine girmiş ancak 1605 senesinde bölgede yaklaşık üç yüz elli yıl sürecek bir değişim söz konusu olmuştur. Buna göre 1942 senesine kadar Doğu Hint Adaları'nın hâkimi Hollanda'dır (Franklin, 2020: 572). Hollanda, bölgeden çekilmek zorunda kaldıktan sonra da Doğu Hint Adaları'na yönelik ilgisini kaybetmemiştir. Zira bugün ülkedeki baskın fikre göre Hollandalılar Hint Adaları'nda harika işler çıkarmış, kesinlikle saldırgan bir tutum sergilememişlerdir (Honings, 2022: 484). Diğer taraftan Richter'in kendilerinden bahsettiği Çin'deki Müslümanlar için farklı bir durum söz konusudur. Zira o coğrafyada, İslam'ın egemenliğine şahit olunmamıştır. Müslümanlar, Çin'de ancak nicel manada var olabilmişlerdir. *Hui* adıyla tanınan Çinli Müslümanların farklı etnik ve kültürel kökenlere sahip oldukları bilinmektedir. *Hui*'lerin önemli bir kısmı Türk olmakla birlikte, aralarında İranlılar ve Sami ırkına mensup olanlar da bulunmaktadır. Moğollar ise ayrı bir grubu teşkil etmektedir (Luo ve Andreas, 2016: 480-481). Bununla birlikte Müslümanların Çin'le ilk kez 7. yüzyılın sonu itibarıyla temas kurdukları ve bölgeye yerleşmeye başladıkları düşünülmektedir. İlk Müslümanların tüccar, ulak yahut vergi toplamaya gelen tahsildarlar oldukları varsayılmaktadır (Lee, 2019: 231-232). Bugün

ise söz konusu coğrafyada, elli ila seksen milyon arasında bir Müslüman'ın varlığından söz edilebilir (Temel, 2007: 111).

Öte yandan 20. yüzyılın arifesinde Müslüman nüfusun varlığı sadece Balkanlar'dan Uzak Doğu'ya uzanan hatta kendisini hissettirmemiştir. Afrika'da da ciddi bir Müslüman nüfus bulunmaktadır. Bu kıtada, Batı ve Orta Sudan'daki Müslüman ülkeler Gine'nin içlerine, aslında neredeyse Kongo'nun güneyine kadar uzanmaktadır. Doğuda ise Müslümanlar, Mısır'ın olağanüstü etkisine rağmen, sahil şeridi hariç tutulursa, Faşoda'nın⁶ güneyine kadar ilerleyememişlerdir. Diğer taraftan Afrika'nın doğu sahilleri boyunca, Müslümanların nüfuz etkisi altına giren yeni bir merkez oluşmuştur. Bu merkezi bölge, batıda denizden uzak büyük iç göllerin bulunduğu kısımlara kadar uzanmaktadır (Richter, 1910: 18).

Richter'ın İslam coğrafyasının sınırlarını konu edinirken Afrika'ya ayrı bir bahis açması son derece anlaşılır bir durumdur. Zira Müslümanların Afrika'daki varlığı neredeyse İslam inancı kadar eskidir. Hatta Afrika'da Hristiyan-Müslüman rekabeti göz önüne alındığında, ikincisinin kesinlikle çok daha rağbet gördüğü ve geniş çevrelerin İslam inancına meylettiği bilinmektedir (Dursun, 1988: 428). 640 gibi çok erken bir tarihte Kuzey Afrika'yı ele geçiren İslam ordularının (Apak, 2008: 162) iç bölgelere doğru ilerlemeleri daha çok tüccarlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Ticaret kervanlarına dahil olan din alimleri ve düşünürler tebliğ vazifesini üstlenmişler ve halkı İslam'a kazandırma konusunda büyük başarı elde etmişlerdir (Günay, 1980: 107). Ne var ki zamanla doğu ve kuzeydoğuda varlık gösterdiği varsayılan köle tacirlerine dair Avrupalıların dile getirdiği iddiaların ürettiği oryantalist miras, İslam dinine karşı Afrikalılar arasında ciddi bir endişe ve şüphenin doğmasına neden olmuştur. Afrikalıların "gaddar" ve elbette "günahkâr" Arap köle sahiplerinin ellerinde sömürüldüğüne dair hikâyeler, Afrika'daki Avrupa sömürgeciliğinin temelini teşkil eden önemli bir ideolojik tema oluşturmuştur (Leopold, 2003: 654). Bu hikâyelerle birlikte Hristiyanlık, Afrika'da ciddi bir yayılım göstermiş, 20. yüzyılın eşiğinde bölgede başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletler adeta sömürge imparatorlukları kurmuşlardır (Agadjanian vd., 2009: 464-465).

Müslümanların varlığına şahit olunan bir diğer bölge de Güney Asya'dır. Burada, Hindistan'ın büyük bir kısmında özellikle kuzeydeki eyaletlerde, Britanya'nın kontrolündeki bölgelerde ve Bengal'da, Müslümanların göz ardı edilemeyecek kadar kalabalık oldukları, sayılarının milyonları bulduğu görülmektedir. Cava⁷ tamamıyla Müslümanların mülkündedir. Sumatra, Sulawesi (Selebes), Borneo⁸ gibi büyük adalar başta olmak üzere bölgedeki en uzak adalarda bile Müslümanların ayak izlerine rastlanmaktadır. İslam'ın neredeyse rakipsiz olduğu bu geniş kuşağa ilaveten, Ümit Burnu'nda ve doğu Afrika kıyılarındaki bazı adalarda adeta dünyanın geri kalan bölgelerinden soyutlanmış ileri karakollar bulunmaktadır (Richter, 1910: 18). Richter'ın Hollanda Doğu Hint Adaları haricinde kalan Müslüman topraklarını ayrı bir başlık altında Güney Asya olarak değerlendirdiği gözlerden kaçmamaktadır. Bugün Malezya ve Endonezya olarak bilinen Doğu Hint Adaları'nın Güney Asya başlığı altında değerlendirilmeyip, önceki kısımlarda Atlas Okyanusu ile birlikte anılması, büyük olasılıkla İslam coğrafyasının batıdan doğuya ne derece geniş bir yayılım sahasına sahip olduğunu ortaya koymak içindir.

Diğer taraftan Richter (1910: 17), Müslüman dünya derken aslında Türkiye, Pers bölgesi, Arap coğrafyası ve Mısır'ı kast ederek, bu coğrafyanın İslam'ın üzerinde yükseldiği topraklar olduğunu

⁶ Bugünkü adıyla Güney Sudan'da Kodok kenti.

⁷ Endonezya'nın başkenti Cakarta'nın bu adada bulunması Cava'yı önemli kılmaktadır.

⁸ İlk iki adanın tamamı Endonezya'nın kontrolindedir. Ancak dünyanın üçüncü büyük adası olan Borneo'nun bir kısmı Malezya ve Brunei tarafından idare edilmektedir.

söylemiştir. Onun ifadesiyle, kadim Hıristiyan kiliselerinin tamamının yurdu da bu coğrafyadır. Bununla birlikte, Müslüman halklarla mukayese edildiğinde, Hıristiyan toplulukların bir bütün olarak bu topraklara kattıkları değer çok daha fazladır (Richter, 1910: 17). Richter'ın burada zikrettiği husus sadece ona özgü bir iddianın dile getirilmesi değildir. Nitekim Hıristiyan inancına göre Anadolu topraklarının da dahil olduğu Ermenistan ve Mezopotamya'dan Orta Doğu'ya uzanan coğrafya *İncil Ülkesi* olarak adlandırılmakta ve Hıristiyanlığın ana yurdu olarak tanımlanmaktadır (American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1908: 3). Hıristiyanlar tarafından *Küçük Asya*⁹ olarak da isimlendirilen Anadolu topraklarının önemi, söz konusu coğrafyada bulunan birçok yerleşim biriminin İncil'de defalarca zikredilmesinden kaynaklanmaktadır (Strong, 1910: 80). Hıristiyanlar açısından Orta Doğu'yu değerli kılan ise Hz. İsa'nın Beytüllahim yani Filistin'de dünyaya gelmiş olmasıdır (Pekak ve Gür, 2015: 193).

Coğrafi sınırları göz önüne alındığında 19. yüzyılın sonu itibarıyla hayli geniş bir sahaya yayılmış olan Müslümanların, demografik açıdan da göz doldurduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Ancak nüfus konusunda net ve kesin bilgiler vermek güçtür. Zira araştırmacıların sunduğu rakamlar arasında ciddi farklılıklar gözlemlenmektedir. Nitekim Fransız coğrafyacı Malte-Brun'un¹⁰ 1810 ve 1831 tarihli hesaplamalarına göre Müslümanların toplam nüfusu sadece 110,000,000'dur. 1894 yılına ait *Brockhaus Konversationslexikon Ansiklopedisi*¹¹ bu rakamı 175,000,000 olarak vermektedir. Aynı ansiklopedinin 1902 tarihli 14. baskısının 6. cildinde 244,000,000 ifadesi bulunmaktadır. Württemberg'lu istatistikçi H. Zeller, 1903 yılında kaleme aldığı *Allgemeine Missions*¹² adlı çalışmasında 175,330,000 rakamından bahsetmektedir. Hubert Jansen 1897 yılında *Verbreitung des Islam*'da¹³ hayli abartılı bir şekilde Müslüman nüfusun 259,680,672 olduğunu iddia etmektedir. Henry Wichman, *Justus Perthes Atlas*'da¹⁴ 1903 yılında 240,000,000 rakamını vermektedir (Richter, 1901: 18-19).

Richter'ın burada verdiği rakamların ne derece doğru olduğu konusunda kesin bir bilgi bulunmasa da geniş yıl aralıklarını göz önüne alarak farklı perspektiflerden veriler sunması dikkatlerden kaçmamaktadır. Ayrıca nüfus konusunda net ve kesin bilgiler verilemeyeceğini itiraf ederek ihtiyatlı davranması da önem arz etmektedir. Diğer taraftan Richter'ın çalışmasına konu edilen dönemin koşulları göz önüne alındığında, nüfus verileri hakkında doğru bilgiler sunmanın güçlüğü rahatlıkla fark edilecektir. Zira resmî kurumlar vasıtasıyla bir ülkenin tamamını kapsayan

⁹ İki önemli kıtayı Asya ile Avrupa'yı birleştiren dolayısıyla da son derece stratejik bir öneme haiz Küçük Asya toprakları tarihin her döneminde, İslam ile Hıristiyanlık arasındaki rekabet ve çekişmenin merkez üslerinden birisi olmuştur. Bu rekabet zamanla daha da şiddetlenmiş ve bir tür savaşa dönüşmüştür. Özellikle Küçük Asya topraklarının Müslüman yurdu haline gelmesinin ardından, Hıristiyanlığın temel hedeflerinden birisi de ana vatanı olarak kabul ettiği bu toprakları yeniden ele geçirip, özgürleştirmektir. Bu da ancak İslam'ın varlığına son vermekle gerçekleştirilebilecek bir hedeftir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Ramsay, 1890: 23).

¹⁰ 1775 yılında Danimarka'da doğmuş önemli bir coğrafyacıdır. Kopenhag'da okumuştur. Devrimcilere yönelik sempatisi nedeniyle sürgün edilince Paris'e yerleşmiştir. 1826 yılında hayatını kaybetmiştir. Özellikle dünya coğrafyasını tanımaya yönelik kaleme aldığı *Geographic Universelle* adlı eseriyle bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Britannica, 2022).

¹¹ Amsterdam'da kurulan ama 1945 yılında Almanya'nın Wiesbaden kentine taşınan Brockhaus Yayınevi tarafından ilk olarak 1808 yılında yayımlanan bu ansiklopedinin, 19. yüzyıl boyunca sürekli revize edilerek tekrar baskıları yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Ugan ve Karataş, 2001: 249).

¹² İlk kez 1874 yılında istatistik uzmanı Zeller tarafından yayımlanan bu çalışma hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamıştır.

¹³ Gezgin ve coğrafyacı Jansen bu çalışmasında, dünyanın farklı coğrafyalarına dağılmış Müslümanların inanç, kültür, toplumsal yaşantı gibi hususlarına yer vermiştir. Kitapta ayrıca Müslümanların nüfusuna dair farklı hesaplamalar yoluyla elde edilen tahmin ve varsayımlar bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Goldziher, 1898: 1534).

¹⁴ Yayıncı Justus Perthes tarafından basılan bu atlas, bir tür ansiklopedi tarzında kaleme alınmıştır. Atlasta dünyanın farklı bölgelerine ait nüfus bilgileri bulunmaktadır. Muhtemeldir ki Müslümanların nüfusu ile ilgili bilgiler coğrafyacı Henry Witchman'a aittir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Geographic Rare Antique Maps*, t.y.

ilk nüfus sayımı Richter'ın verileri sunduğu döneme yakın sayılabilecek bir tarihte, 1749 yılında İsveç Krallığı'nda gerçekleştirilmiştir (Myrskylä, 2011). ABD için bu tarih 1790 (Emigh, vd., 2015: 490), İspanya için ise 1823'tür (Vives ve Mora, 2021: 290). Osmanlı Devleti'nde ise ilk nüfus sayımı 1830 ila 1831 yılları arasında gerçekleştirilmiştir (Özekmekçi, 2020: 148). Ancak bu sayımda sadece erkek nüfusa yer verilmiş, kadınlarla ilgili herhangi bir bilgi söz konusu olmamıştır (Evcı, 2021: 205). Osmanlı topraklarında nüfus konusunda daha güvenilir ve gerçekçi verilerin alınabilmesi için ise 1880'li yılları beklemek gerekmiştir (Güneş, 2014: 228).

Bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, Richter'ın çabalarının önemli ve değerli olduğu ifade edilebilir. Ancak onun bu yöndeki gayretlerini daha mühim kılan başka bir husus daha vardır ki o da kaynağını belirtmemekle birlikte, Müslüman nüfusun dünya üzerindeki dağılımına dair bölgesel mahiyette veriler sunmuş olmasıdır. Bu verileri bir tablo ile sunmakta yarar vardır:

AVRUPA	NÜFUS
Türkiye	2,050,000
Bosna	549,000
Bulgaristan	643,000
Romanya	44,000
Sırbistan	14,000
Toplam	3,300,000
AFRİKA	NÜFUS
Mısır	8,979,000
Trablus	1,250,000
Tunus	1,700,000
Cezayir	4,071,000
Fas	5,600,000
Eritre	150,000
Somaliland	1,100,000
Britanya Somali'si ve Alman Doğu Afrika'sı	1,250,000
Mısır Sudan'ı	1,000,000
Habeşistan	300,000
Fransız Batı Afrika'sı	20,000,000
Britanya Batı Afrika'sı	7,500,000
Alman Batı Afrika'sı	2,000,000
Kongo	2,000,000
Fransız Kongo'su	1,000,000
Diğer ülke ve adalar	1,750,000
Toplam	59,650,000
ASYA	NÜFUS
Türkiye	12,250,000
Bağımsız Arabistan	3,500,000
Acem Bölgesi	8,750,000
Afganistan	4,500,000
Rusya Asya'sı	6,500,000
Buhara ve Hive	2,000,000
Britanya Hindistan'ı	62,500,000
Seylan Adası	600,000
Malakka Yarımadası ve diğer Britanya mülkleri	300,000
Hollanda Doğu Hint Adaları	29,250,000
Hindistan'daki yakın ve uzak Fransız kolonileri	1,500,000

Siyam	1,000,000
Çin	30,000,000
Toplam	162,650,000

Tablo 1. 19. Yüzyılda Müslüman Nüfusun Dünya Üzerindeki Dağılımı**Kaynak:** Richter, 1910: 19.

Richter'in yeterince detaylı sayılabilecek bir şekilde sunduğu nüfus bilgilerinde dikkat çekici bazı hususiyetler vardır. Bunlardan ilki, bölge ayrımında Avrupa, Afrika ve Asya şeklinde bir bölünmenin tercih edilmiş olmasıdır. Bunun yeterince isabetli bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Ayrıca Türkiye'nin iki farklı kıtada toprakları bulunması itibarıyla hem Asya hem de Avrupa kısmına kaydedilmiş olması önemlidir. Dikkat çekici ikinci husus ise bazı bölgelerin yahut ülkelerin adları verilirken sömürgesi oldukları Batılı devletlerle birlikte zikredilmeleridir. Hatta Kongo örneğinde olduğu üzere, bağımsız bölge ile sömürgeleşmiş toprak parçalarının birbirlerinden ayrı değerlendirildiğine bile şahit olunmuştur. Bu durum, Richter'in verileri sunarken ne kadar titiz ve ayrıntılı bir çalışma yürüttüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca Hıristiyan din adamının listesinde ülkelerin, verilerin sunulduğu tarihteki adlandırılmalarıyla zikredilmiş olmaları dikkat çekicidir. Bu aslında son derece doğal bir durumdur ve bu çalışmada da benzer bir yöntem takip edilerek bölge ve ülkeler 19. yüzyıldaki adlarıyla zikredilmişlerdir. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde, Habeşistan'ın bugünkü Etiyopya, Trablus'un Libya, Acem bölgesinin İran olduğunu belirtmekte yarar vardır. Son bir husus da toplam nüfusla ilgilidir. Richter'in beyanına göre, dünya üzerindeki Müslüman nüfusu takriben 225,600,000'dir ki bu rakam o dönemdeki Müslüman nüfus hakkında bilgi veren az sayıdaki bazı başka kaynaklarla da büyük oranda örtüşmektedir.¹⁵

Sonuç itibarıyla, Richter'in coğrafi yayılımı ve niceliği konusunda yeterince detaylı ve tatmin edici bilgiler sunduğu Müslüman dünyanın, sahip olduğu potansiyeli değerlendirme konusunda ne kadar başarı gösterdiği hayli tartışmalı bir konudur. Aslında Richter, coğrafi sınırlar ve demografik yapı hakkında bilgiler verirken bu konuyla alakalı da bazı ipuçları sunmuştur. Nitekim ciddi oranda Müslüman nüfusa sahip ülkelerin en azından bir kısmının, Avrupalı devletlerin egemenliğine boyun eğmek zorunda kalması ve sömürgeleşmiş yapılara dönüştürülmeleri, onları edilgen kılmakta ve dünya siyaset sahnesinde mağlup duruma düşürmektedir. Ancak Hıristiyan din adamının iddiasıyla Müslüman dünyayı edilgen ve zayıf kılan yegâne husus güçlü Batılı devletlerin hegemonyasına mahkûm olmak değildir. Bu bağlamda müteakip bölümde, Richter'in gözlemleri ekseninde, İslam inancı dolayısıyla da Müslüman dünyanın Hıristiyan Batı karşısındaki yenilgisinin gerekçeleri ve bu gerekçelerin ne kadar isabetli olduğu sorusuna cevaplar aranacaktır.

2. Hıristiyanlığın İslam İnancı Üzerine Bir Portre Denemesi: Yozlaşma ve Çöküş Müslüman Dünyanın Kaderi Midir?

İslam inancının 7. asırla birlikte yeryüzünde varlığını hissettirmeye başlaması ve hızlı bir inkişaf neticesinde dünyanın farklı coğrafyalarına yayılması dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, bilhassa 8. ila 14. yüzyıllar arasında Müslümanların adeta bir "altın çağ"

¹⁵ Mesela Hıristiyan dünyasının en önemli kaynaklarından birisi olan *World Christian Encyclopedia*'da 1900 yılı itibarıyla dünya genelinde Müslüman nüfusunun yaklaşık 210,000,000 olduğu ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Barrett vd., 2001:4).

yaşadıkları bilinmektedir (Erdoğan, 2021: 166). Üstelik bazı çevrelerin bu zirve dönemine kılıç zoruyla ulaşıldığı iddialarının aksine (Nargül, 2012: 145), Müslümanların nüfuz ve etkisi kendisini sadece askeri sahada değil, manevi alanda da ciddi manada hissettirmiştir (Keskin, 2019: 143). Richter (1901: 21) da bu durumun farkında olarak, 14. yüzyılı İslam'ın yükselişi konusunda milat ilan etmiştir. Zira bahse konu olan asırda, doğu Avrupa'nın önemli bir kısmı Müslümanların egemenliğindedir. Ama sonrasında bir tepki hareketi oluşmuş, 1683 yılında John Sobieski'nin Viyana kuşatmasını ortadan kaldırmasıyla söz konusu tepkiler doruk noktasına ulaşmıştır. Richter (1901: 21)'in deyimiyle yaklaşık üç yüz yıl sonrası yani 19. asır ise İslam dünyası için tam bir “felaket çağı”dır. Nitekim 1800 yılında Gürcistan, 1828, 1829 ve 1879'da Ermenistan'ın farklı bölgeleri Müslümanların kontrolünden çıkmıştır. 1844 ila 1887 yılları arasında ise Türklerin Asya'daki ana yurdu olan topraklar, Ruslar tarafından zapt edilerek Müslümanların gücü iyice kırılmıştır. Ayrıca 1829'da Yunanistan ve Sırbistan, 1830'da Cezayir, 1858'de Romanya, 1878'de Kıbrıs, Bosna, Hersek, Karadağ ve Bulgaristan, 1882'de Mısır ve Tunus, 1898'de ise Girit adası kaybedilmiştir (Richter, 1901: 21).

Bütün bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, hayli yüzeysel ve sığ bir yaklaşımla da olsa, Richter da Batılıların önemli bir kısmının iddiasına paralel bir şekilde, İslam dünyasının 19. yüzyılın sonu itibarıyla yaşadığı varsayılan felaketi öncelikle toprak kayıpları üzerinden yorumlamıştır. Zira kılıç zoruyla yayıldığı iddia edilen bir dinin, en büyük hüsranı elindeki kılıcın alınmasıyla yani girdiği savaşları kaybetmesiyle yaşayacağını düşünmek son derece anlaşılır bir durumdur. Buna bağlı olarak da sanat, kültür, gelenek, felsefe gibi alanlarda yaratıcı fikrin ve özgünlüğün yitirilmesi ancak ikincil etkiye sahip hususlar şeklinde yorumlanacaktır. Richter'ın gözlemleriyle alakalı önem arz eden bir diğer husus ise Müslümanların “felaket çağı”nın temelde Türkler üzerinden okunmuş olmasıdır. Aslında Türkler kaybettikçe, İslam'ın da gücünü yitireceği fikri ona has bir görüş değildir. Zira 13. yüzyılda İslam dünyasının Moğol istilasının da etkisiyle yaşadığı siyasi istikrarsızlık ve buhrana son veren güç Osmanlılar olmuştur. Bu sayede bir tür rönesans hareketi olarak değerlendirilebilecek İslam'ın yaklaşık altı yüzyıllık uygarlaşma serüvenine Müslüman Türkler tarafından yeni bir ivme kazandırılmış, adeta küllerinden doğan İslam devletleri tarih sahnesinde bir kez daha rol almaya başlamışlardır (Alkan, 2016: 20-21). Hiç şüphesiz Osmanlı Sultanı I. Selim'in 1517 yılında Ridâniye Muharebesi neticesinde Memlükler'i mağlup etmesi de bu telakkiyi güçlendirmiştir. Nitekim bu savaşla Suriye ve Mısır'ı ele geçiren I. Selim, *Kutsal Beldelerin Muhafızı* unvanını elde etmiştir. Ayrıca Abbasi halifelerinin soyundan gelen dönemin Mekke emiri ile bir anlaşma imzalanmış, İslam inancının nişanesi kabul edilen önemli kutsal emanetler İstanbul'a taşınarak resmi bir mutabakata yahut belgeye dayanmasa da (Sümer, 1992: 679-695) halifelik adeta Osmanlı padişahlarının “örtülü mülkü” haline gelmiştir (Colquhoun, 1906: 908). Türkleri, İslam dünyasının temel figürü haline dönüştüren bir diğer husus da özellikle II. Abdülhamit zamanında etkin bir biçimde kullanılan Panislamizm politikasıdır. Temelde Müslümanların birliği esasına dayanan ve Batı emperyalizmine tepki olarak ortaya çıkan bu hareket, İslam inancı mensuplarının Müslüman dünya dışındaki unsurlara karşı ittifak halinde, ortak eylemlerde bulunmaları hedefini güdüyordu. Kuşkusuz bu hedefe ulaşmanın yolu da tek bir yöneticiye tabi olmaktan geçiyordu ki bu yönetici de halifelik unvanını elinde bulduran Osmanlı padişahı olmalıydı (Keddie, 1969: 18). Osmanlı yöneticilerinin, bu unvanın birleştirici rolüne en çok ihtiyaç duydukları süreçte yani gerileme döneminde, halifelik makamının nüfuz ve gücünü dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan Müslüman halklar üzerinde tatmin edici düzeyde hissettiremedikleri iddiasına rağmen (Karpat, 2019: 85-86), Müslümanların önderi olarak anılmak önem arz eden bir durumdu.

Richter (1901: 22), bir yandan Türkleri İslam ile özdeş kılıp Müslüman dünyanın kaderi için çok önemli bir konuma oturturken, diğer yandan da bu kadim topluluğun İslam coğrafyasının hâkim gücü haline dönüşmesini felaket olarak yorumlayarak yeni bir tartışmaya kapı aralamıştır. Onun iddiasıyla, İslam tarihinde öncü rol oynayan dört büyük millet vardır. Bunlar sırasıyla Araplar, Persler, Moğollar ve Türklerdir. İlk üçü muhteşem uygarlık çağları başlatmış, çeşitli zamanlarda sahip oldukları kültürel dinamiklerle sürekli ön plana çıkmışlardır. Nitekim Mısır, Fas ve İspanya'da Araplar; Hindistan'da Moğollar dikkat çekici devletler kurmuşken, Persler kendi ülke ve coğrafyalarında hüküm sürmüşlerdir. Tamamı felsefe, coğrafya, astronomi ve mimaride büyük işler başarmışlardır. Dünya çapında tanınan şair ve mütefekkirler çıkarmışlardır. Ama bunların hiçbirisi Türklerde yoktur. Türklerin gerçek manada ismi zikredilecek bir şairleri bulunmadığı gibi, adı unutulmuş bir kâşifleri bile olmamıştır. Kuşkusuz sanatın hiçbir dalında da verimli ve yapıcı fikirler üretememişlerdir. İktidarlarını sadece baskı ve şiddet üzerine kurmuşlardır. Yönetimleri kendilerine tabi olan halklar için adeta cehennem ızdırabıdır. Daha da mühimi, tarih boyunca yedi yüz yıl rakipsiz hüküm sürmesine rağmen, uygarlaşmaya bu kadar az katkı sunan ikinci bir millet bulmak mümkün değildir. Hatta İslam'ın genel olarak kültüre düşman bir inanç kabul edilmesi her şeyden önce Türklere atfedilmelidir (Richter, 1901: 22-23).

Richter'in tamamen hamasi duygular ve mesnetsiz çıkarımlarla ortaya attığı bu iddiaların, akıldışı bir tasavvurla üretildiği aşikârdır. Aslında bu tasavvur Batılıların, en azından bir kısmını tesiri altına almış kadim bir gelenekten beslenmektedir. Türklerin en başından beri despotik karakterli ve vicdani değerlerden yoksun sultanlar tarafından idare edildikleri fikri, Batılı seyyah ve oryantalistlere ait farklı kaynaklarda kendisine yer bulmuştur (Creagh, 1880: 101-103). Filozof ve düşünürler, Avrupa dışı toplumlarda despotizmin en yaygın hükümet biçimi olduğunu iddia ederek bu düşünceyi daha ileri bir boyuta taşımışlardır (Kaiser, 2000: 7; Arjomand, 2004: 24). Ancak Batı'da despotizm kavramının mutlak manada Türklerle özdeş hale dönüştürülmesi, erken modern dönem şeklinde tanımlanabilecek sürece denk gelen 18. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecine girdiği bir zaman diliminde gerçekleşmiştir (Çırakman, 2001: 49). Öte yandan Türk sultanları göz önüne alındığında, Batı kamuoyunda bu kavramın kendisine en çok atfedildiği padişahın II. Abdülhamit olduğunu da unutmamak gerekir (Schick, 2018: 50).

Richter (1901: 23), Türkleri Müslüman dünyanın temel dinamik unsuru olarak kabul ettikten sonra, İslam'ın çürüyüp yozlaşmasında üç ana gerekçe bulunduğunu iddia etmiştir. Bunlardan ilki, ekonomik nedenlere dayandırılmıştır. Buna göre, Müslüman hükümetlerin topraklarını iktisadi kaynaklar yönünden geliştirmekten dolayısıyla da geçimlerini bu topraklardan kazanan nüfusun ekonomik anlamda rahata kavuşmasını temin etmekten aciz oldukları kanıtlanmıştır. Halihazırda Müslümanların elinde kalan topraklar ekonomik kaos içerisindedir. Türkiye, Balkan Yarımadası'nda ve Küçük Asya'da, bir zamanlar gelişen ve büyüyen bir medeniyetin ikametgâhı olan verimli topraklara sahiptir. Asur, Babil, Küçük Asya'nın İyonya kıyıları ve Makedonya bir zamanlar dünyanın tahıl ambarlarıyken, bugün iktisadi kriz yaşamaktadır. Siyasi meselelerin finansal koşullarla bu kadar yakından bağlantılı olduğu ve milli servetin milli güç anlamına geldiği bir dünyada, bu tür ülkeler yarışta başarısız olmaya mahkumlardır (Richter, 1901: 23-24).

Richter bu sözleri sarf ederken en azından şimdilik Müslüman dünyanın yaşadığı iktisadi kriz ve bunalımları inanç sistemine bağlamamışsa da Batı dünyasında kökleri 19. yüzyıla dayanan ve bugün de varlığını sürdüren İslam dininin ekonomik kalkınma önünde ciddi bir engel teşkil ettiği yönünde yaygın bir kanaat bulunmaktadır (Özcan, 1995: 11). Bu kanaati paylaşılanlar içerisinde en dikkat çekici örneklerden birisi Max Weber'dir. Weber (2009: 36), kapitalizmi sınırları tayin edilmemiş kontrolsüz bir para kazanma aracı olarak görmemektedir. Bunun yanı sıra modern

dönem toplumlarının bilinçsiz ve akıldışı bir kazanma ihtirasından arındırılmaları, iktisadi kaynaklar yönünden geliştirilip disipline edilmeleri ve istikrarlı bir üretim modeliyle ekonomik sürekliliği sağlamaları ancak kapitalizm sayesinde gelişecektir (Gelici, 2007: 19-20). Ne var ki İslam ekonomisinin kapitalist bir fikre uyum sağlaması mümkün değildir. Çünkü Weber (1993; akt. Kurt, 2008: 42)'in ifadesiyle, Müslümanlar ganimet kültürüyle hareket ettikleri için, serveti, üretimi arttırmak ve ekonomik politikalara yön vermek hedefiyle değil, daha iyi koşullarda yaşamak ve bireysel ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla edinmekteydiler. İslam inancının iktisadi kalkınmayı engelleyici bir yönünün bulunduğunu iddia eden bir diğer isim de Claud R. Sutcliffe'dir. Sutcliffe (1975: 78-80), İslam inancı ile ekonomik gelişim arasında doğrudan bir ilişki olmadığını ortaya koymak için gerçekleştirdiği bir saha araştırmasının kendisini yanılttığını ifade etmiş ve bu durumu Kur'an'ı referans göstererek Müslümanların özgür iradede yoksun olmalarına bağlamıştır. Öte yandan, İslam dininin kapitalizme düşman olduğu ve kapitalist üretim araçlarını dışladığı yönündeki iddiaları yanıltıcı ve hatalı bulan Batılı düşünürler de bulunmaktadır. Maxime Rodinson bu isimlerden yalnızca bir tanesidir. Rodinson (1969: 43-44), kapitalist düşünce ile İslam inancı arasında bir tezat ve çelişkili bulunduğu fikrini kesinlikle reddederek, Müslüman dünyanın yaşadığı ekonomik bunalımı dini saiklere değil, Batı'nın emperyalizm fikrinin ürettiği siyasi gerekçelere bağlamaktadır. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde, Richter'in iddia ettiği gibi özellikle 19. yüzyılın sonu itibarıyla İslam coğrafyasının Avrupa karşısında iktisadi manada yetersiz kaldığı gerçeğini kabul etmekle birlikte, bu durumu sadece "acizlik ve siyasi basiretsizlik" fikriyle ilişkilendirmek çok doğru olmayacaktır. Zira Batı'da özellikle Sanayi Devrimi sonrası varlığını etkin bir biçimde hissettiren burjuva sınıfının iktisadi gelişime sağladığı katkılar ile İslam inancı mensuplarının kendilerine yakıştıramadıkları sömürgecilik ve kolonizasyon konusunda atılan adımların tamamı, Müslüman dünya ile Batı toplumları arasındaki ekonomik uçurumu daha da büyüten tamamlayıcı faktörlerdir (Kurt, 2008: 50-54).

Richter (1901: 24)'in ifadesiyle 19. yüzyılın sonu itibarıyla, İslam'ın çürüyüp yozlaşmasına neden olan ikinci gerekçe doğrudan birincisiyle ilintilidir. Zira ekonomik yetersizlik, anlaşmazlıkları nasıl çözeceğini, kalıcı barış ve düzeni ne şekilde temin edeceğini asla bilemeyen, iç siyasette istikrarsızlık yaşayan bir İslam devletleri modeli ortaya koymaktadır. Bu istikrarsızlık zamanla ırksal çekişmelerin doğmasına neden olmuş, Türklerle Araplar arasında uluslararası mahiyette düşmanlıkları körüklemiştir. Richter (1901: 24) iddialarını daha da ileri boyutlara taşıyarak Arapların daha asil bir ırk olduğunu çünkü Kur'an ve peygamberin doğrudan Arap ulusuna gönderildiğini söylemektedir. Asıl mesele ise Türklerin İslam'ın en büyük otoritesi konumuna gelmeleri ve sultanların kendilerini halife olarak görmeleridir. Nitekim Araplar bu durumu hazmedememiş ve iki topluluk arasındaki ihtilaflar daha da artmıştır (Richter, 1901: 24). Richter'in burada iddia ettiği Arap-Türk kavgası, tarihi köklü bir geçmişe uzanan ve Müslüman dünyanın her çağ ve döneminde kendisini hissettiren bir olgu değildir. Aksine Araplar ve Türkler aralarında vuku bulan ama sürekliliği bulunmayan bazı çatışma ve çekişmelere rağmen, asırlarca ciddi bir sorun yaşamaksızın bir arada yaşamayı ve birlikte hareket etmeyi başarmışlardır (Aytaç, 1997: 165; Haj, 2019: 4-14). Bu öylesine bir birlikteliktir ki Arap tarihçiler arasında, Türklerin varlığını İslam dini için büyük bir lütuf olarak görenler bile bulunmaktadır. Buna göre Türkler, umudunu kaybeden Müslümanları ayağa kaldırıp İslam dünyasını adeta yeniden diriltmek için bizzat Allah tarafından vazifelendirilmişlerdir (Lewis, 1964: 77). Diğer taraftan Richter'in Kur'an ve peygamberin sadece Araplara gönderildiği yönündeki iddiası, İslam inancının evrensellik prensibine aykırı bir husustur. Nitekim Kur'an'ın pek çok ayetinde gerek vahyin gerekse de Hz. Muhammed'in tüm insanlık için gönderildiği ifade edilmektedir (Soysaldı, 2007: 149-152).

Aslında Richter, Arap ve Türkler arasındaki husumetlerden bahsederken, Fransız İhtilali neticesinde ortaya çıkan, 19. yüzyılda ise adeta “moda akım” haline dönüşen ulusalcılık fikri ekseninde Arap toplulukların Osmanlı egemenliğine yönelik isyan hareketlerini kast etmektedir. Ancak köklü bir geçmişe dayanmayan üstelik Batı’dan esen bir rüzgâr neticesinde filizlenen bu başkaldırıları, doğrudan İslam’ı yozlaştırıcı unsurlar şeklinde değerlendirmek yerinde bir tespit olmayacaktır.

Richter (1901: 27)’in ikinci gerekçeyle ilişkilendirdiği başka bir husus daha vardır ki o da Müslümanların farklı mezhepler altında bölünmüş olmalarıdır. İran, firkalaşma konusunda adı öne çıkan bir devlettir. Burada, felsefi, dini ve politik firkalar bulunmaktadır. Ancak mezhepler sadece İran’ın meselesi değildir. Mezheplerin gelişimiyle ilgili son derece müsait bir öğretiye sahip İslam’ın temel akidesi, Allah’ın her nesil için Kur’an’ı çağdaşlarına tefsir etme hususunda ilahi yetkiye sahip bir imamı görevlendirdiği yönündeki doktrindir (Richter, 1901: 27). Hâlbuki İslam inancı mensuplarına Allah’ın gönderdiği kitaba uymalarını, Kur’an’ın öğretisini hayatlarına yansıtabilecekleri en güzel örnekleri de Hz. Muhammed’de bulabileceklerini salık vermektedir (Bozkuş, 2002: 198). Özellikle peygamberin çağdaşı olan ve *sahabe* şeklinde adlandırılan kimselerin Allah’ın elçisini yetkin bir otorite kabul etmeleri konusunda herhangi bir sıkıntı yaşanmamıştır. Buna ilaveten vahyin doğrudan sorun çözmeye odaklı yapısı uzlaşma kültürünü güçlendirmiştir (Çınar, 2020: 62). Ancak yetkin otorite olarak kabul gören peygamberin vefatından sonra, uzlaşma kültürünün yavaş yavaş ortadan kalkması, İslam inancının yeryüzüne hızlı bir biçimde yayılarak farklı gelenek ve kültürleri kendi potasında eritmek zorunda kalması, vahyin nüzul sürecinde şahit olunmayan yeni ve dinamik konuların gündemleri meşgul etmeye başlaması gibi hususlar, Müslüman dünyanın itikadi, siyasi ve fıkhi meselelerde kimi zaman ihtilafa düşmeleri sonucunu doğurmuştur. Mezhepleri ortaya çıkaran temel dinamik de budur (Bulut, 2015: 282). Burada sorun ihtilafa düşmek değil, yaşanan tecrübeleri çatışmaya dönüştürmektir. İslam tarihi bu konuda bazı olumsuz örnekler sunmuşsa da bu durumu 20. yüzyılın arifesinde çürüyüp yozlaşmaya kapı aralayan en temel meselelerden birisi kabul etmek hayli tartışmalı bir iddia olacaktır. Üstelik mezhep kültürü ve ayrışması konusunda Hristiyan dünyasının sunduğu tarihsel veriler, en az İslam alemininki kadar sorunlu ve yıkıcıdır. Sadece Otuz Yıl Savaşları’nı göz önüne almak bile mezhep çatışmalarının Hristiyan dünyasındaki tahrip edici etkisini anlamak için yeterlidir. Katolik-Protestan çekişmesi neticesinde, 1618 ile 1648 yılları arasında vuku bulan bu savaş, Avrupa tarihinin en önemli ve aynı zamanda da en şiddetli ve yıkıcı hadiselerinden birisi olarak kabul görmektedir. Avrupa’nın önemli bir kısmı bu savaşa iştirak etmişse de başaktör Kutsal Roma İmparatorluğu’dur. Savaş neticesinde, silahlı çatışmaların yanı sıra, yağma, kıtlık ve veba salgını nedeniyle çok sayıda asker ve sivil hayatını kaybetmiştir. Hatta Almanya’nın nüfusunun yüzde 40 ila 50’sini kaybettiği düşünülmektedir (Heinz vd., 2023: 191). Daha da mühimi, Richter’in iddialarını ortaya attığı 19. yüzyılın sonu itibarıyla da mezhep ihtilafları konusunda Batı dünyasında herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. Zira o dönemde hâlâ Hristiyanların önemli bir kısmı, kendi mezheplerine mensup olmayan tüm unsurları herhangi bir ayrıma tabi tutmaksızın kâfir addedebilmekteydiler. Başka bir deyişle, bir Katolik sadece Müslümanları değil aynı zamanda Ortodoks ve Protestanları da “dinsiz” kabul edebilmekteydi. Benzer bir durum Protestan ve Ortodokslar için de geçerliydi (Önal, 2022: 144). Bütün bu bilgiler göz önüne alındığında, firkalaşmayı yalnızca İslam’ın meselesi kabul edip, çürüme ve yozlaşmaya gerekçe olarak sunmak tartışmalara yol açacaktır.

Richter’in İslam’ın çürüyüp yozlaşmasıyla alakalı sunduğu üçüncü gerekçe doğrudan inanç sisteminin kendisiyle ilgilidir. Richter (1901: 25), İslam inancının öğretisi ile yerleşik gerçekler

arasında bir çelişki bulunduğunu söyleyerek iddiasını kanıtlamak istemiştir. Bu duruma delil olarak ise Tevbe Suresinin ilk 9 ayetini göstermektedir. Onun ifadesiyle Kur'an'ın, *Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla* sözleriyle başlamayan tek suresi olan Tevbe'ye bakıp nasıl küfür kabilinden hakaretler içerdiğini görmek yeterlidir. Hristiyan din adamının beyanına göre, burada öncelikle düşünmeleri için kafirlere dört ay mühlet verilmiştir. Sonrasında şayet bu süre içinde İslam'a dönmezlerse müşriklerin nerede bulunurlarsa öldürülmeleri yahut esir alınmaları gerektiği ancak tövbe eder, namaz vakitlerini gözetir ve zekâtı verirlerse salıverilip kendi hallerine bırakılabilecekleri yönünde uyarılarda bulunulmuştur. Son olarak da kendilerine kitap verilen fakat Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Resul'ünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, boyun eğip kendi elleriyle vergi verinceye kadar savaşılmaması buyurulmuştur (Richter, 1901: 25-26). Bu ayetler, Richter'ın nazarından değerlendirildiğinde sadece İslam'ın kendisine tabi olmayanlara tahammülsüzlüğünü ortaya koymamakta, aynı zamanda nasıl çürüyüp yozlaştığını göstermek için de delil kabul edilmektedir. Hristiyan din adamının burada içine düştüğü hata ayetleri nüzul sebebini göz önüne almadan parçacı bir bakış açısıyla değerlendirmektir. Hâlbuki Kur'an'ın her bir ayeti bütünlük içerisinde okunmalı, anlam ve yorumlama bu kaide çerçevesinde gerçekleştirilmelidir. Aksi takdirde, ayetler arasında çelişkiler varmış gibi bir izlenim doğacaktır (Albayrak, 2016: 20-26). Richter'ın örneği üzerinden değerlendirilecek olursa da benzer bir durumla karşı karşıya kalınacaktır. Nitekim burada ayetlerdeki ölüm emrinin sanki bütün müşrikler için geçerli olduğu yönünde bir yorumla ulaşılmıştır. Bu yorumun hatalı olduğu gerçeği bir yana, doğru kabul edilse bile, Kur'an'ın pek çok ayetiyle çeliştiği rahatlıkla fark edilecektir. Zira aynı Allah, Kur'an'ın başka ayetlerinde ancak kendilerine savaş açılanlarla Allah yolunda savaşılacağını, amacın aşılıp saldırganlık yapılmaması gerektiğini, sadece Müslümanların özgürce hareket etmelerini engelleyenlerle mücadele edilebileceğini söyleyerek belirli ölçüler koymaktadır (Esed, 2002: 346). Bu doğrultuda değerlendirildiğinde, Tevbe Suresinin bahse konu olan ayetlerinin yalnızca belirli bir zümreyi ve bir grup müşriki kapsadığı rahatlıkla anlaşılacaktır. Zira aksini düşünen Müslüman müfessirler de bulunmakla birlikte, umumi kanaat bu ayetlerin, Hudeybiye Antlaşmasının hükümlerini ihlal eden ve sözlerini tutmayarak Müslümanlar aleyhine faaliyetler yürüten müşriklerle ilgili olduğu yönündedir (Özdaş, 2020: 347).

Richter (1901: 27)'in bizzat İslam inancının öğretisinin “çürüme ve yozlaşmaya” son derece müsait veriler sunduğu yönündeki iddiasına delil gösterdiği bir diğer husus da Kur'an'ın çok eşliliğe müsaade etmiş olmasıdır. Bu durumu, İslam toplumlarında şehvi arzuların yaygınlığına bağlayan din adamı, Müslüman dünyada evliliklerin çoğunun geçici olduğunu ve pek çok kadının otuz veya daha fazla erkekle evlendiğini üstelik bu hadiselerin kutsal şehir Mekke'de cereyan ettiğini söyleyerek akıl sınırlarını zorlayacak bir iddiayı gündeme taşımıştır (Richter, 1901: 27). Öte yandan Richter'ın iddiasını ortaya atarken Snouck Hurgronje'ye atıfta bulunması da işin ironik yanı olsa gerektir. Nitekim çok eşliliği bir inanç sistemi için felaket addeden Hollandalı oryantalist yazar ve düşünür Hurgronje'nin Endonezya'da araştırmalarda bulunurken, iki farklı Müslüman kadınla dini nikah yaptığı ve eşlerinden doğan çocuklarını kabul etmeyip terk ettiği bilinmektedir (Göksoy, 2009: 340-341). Diğer taraftan Richter'ın çok eşlilikten bahsederken erkekleri değil ama kadınları hedef tahtasına oturması da son derece tuhaftır. Zira İslam inancı kadınların birden fazla erkekle birlikteliğine kesinlikle müsaade etmemekle birlikte, “cahiliye” dönemi şeklinde tanımlanan İslam öncesi süreçte bu tarz uygulamalar söz konusu olmuştur (Öztürk, 2012: 38-39). Muhtemeldir ki Richter ya yanıltılmıştır yahut da cinsiyetleri veya dönemleri karıştırmıştır. Erkeklerin çok eşliliği hususuna gelince, bu konuda da İslam düşünürleri arasında bir mutabakat söz konusu değildir. Zira bu ruhsatın sadece dul kadınlar için geçerli

olabileceğini iddia edenler olduğu gibi (Carullah, 1999: 72-73), yetimleri ima ettiğini söyleyenler de bulunmaktadır (Yılmaz, 2019: 566-567). Her ne gerekçe sunulursa sunulsun ideal olanın eşlilik olduğu, çok eşliliğin ise belirli esaslar çerçevesinde ve istisnai bir uygulama şeklinde yorumlanması gerektiği hususu, Müslüman mütefekkirlerin neredeyse tamamen mutabık kaldıkları bir konudur (Ulaş, 1992: 56).

Bütün bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, Richter'ın İslam inancının çürüyüp yozlaşmasına dair sunduğu gerekçelerin son derece yüzeysel ve anlamlandırılması güç bir bakış açısına dayandığı rahatlıkla ifade edilebilir. Aslında Richter, çürüme ve yozlaşma üzerine delillerini sıralarken bir hayalini dile getirmektedir. Bu hayalin şifreleri ise şu satırlarda gizli olsa gerektir: *“Arabistan ancak Kur'an ve Mekke'den kopartılırsa, Muhammed ve kitabının, Arap medeniyetini başka hiçbir gerekçenin sebep olamayacağı kadar uygarlaşma yolundan alıkoyduğu anlaşılacaktır”* (Young, 1906: 80).

3. Müslüman Dünyanın Ara Yüzü: Tasavvuf ve Tarikatlar

Richter (1901: 28), çürüyüp yozlaştığını düşündüğü İslam inancının yeniden dirilip ayağa kalkması için bir çözüm önerisinde de bulunmuştur. Onun ifadesiyle, uyanış ancak tarikatların gücüne inanmakla gerçekleşecektir. Zira İslam dünyasında sahte olmayan bir canlılık söz konusudur. Üstelik İslam, zahiren ne kadar çürürse, bu iç canlılık da o kadar kendini göstermektedir. Bu konuda, Müslümanların elini kuvvetlendiren husus ise inandıkları dinin Mısır ve Sina Yarımadası'ndaki ilk Hıristiyan keşiş kolonilerinin yerleşik olduğu merkezlerinden birinin yakınlarında doğmuş olmasıdır. (Richter, 1901: 29). Richter'ın da belirttiği gibi, umumiyetle tasavvuf öğretisine göre hareket eden, züht ve takvayı Müslüman toplulukları arasında yaymayı hedefleyen tarikatların, İslam dinine yeni bir bakış açısı ve ivme kazandırdıkları gerçeğiyle birlikte (Tatlıoğlu, 2009: 104), doğrudan bir inancın kaderini tayin edebilecek güce sahip olup olmadıkları konusunda kesin bir yargıya varmak zordur. Hıristiyanlıkla olan etkileşim konusu ise biraz daha anlaşılır bir durumdur. Nitekim farklı dinlerdeki uygulamaları örnek alma hususu sadece tarikatların ortaya çıkışında değil, Müslümanların özellikle de Osmanlı toplumunun geleneksel İslam anlayışını şekillendiren meselelerde de kendisini göstermiştir (Arpaguş, 2001: 69-75). Her şeye rağmen, tabiiyet kültürü ve ideolojik olarak son derece güçlü bir temele dayanmaları, tarikatları ve tarikat düşüncesini tarihten silinmesi güç fenomenler haline dönüştürmüştür (Işık, 2017: 22). Üstelik tarikatların güç ve etkisi, Osmanlı Devleti özelinde değerlendirildiğinde, kendisini çok daha derinden hissettirmektedir. Nitekim bahse konu olan dönemde adeta kılcal damarlar gibi devletin hüküm sürdüğü tüm noktalara nüfuz eden tarikatlar, kendilerine bizzat Babıali tarafından yüklenen misyonu tatbik ederek “resmi ideolojinin muhafızları” gibi davranmışlardır (Işık, 2017, s. 33-45).

Richter (1901: 29), en eski tarikatın Hz. Muhammed'in kayınpederi Halife Ebu Bekir tarafından kurulduğunu söylemekte, tarikat fikrinin tamamıyla mana kazanabilmesi için ise 12. yüzyıla kadar beklemek gerektiğini ifade etmektedir. O, bu konuda somut bir örnek de vererek 1165'te Bağdatlı Abdülkadir Geylani'nin erken dönem tarikatlarından en önemlisini kurduğunu iddia etmiştir. Ayrıca onun ifadesiyle, İslam'ın 19. yüzyıldaki siyasi çöküşüne kadar son derece az olan tarikatların sayısı, bu süreçle birlikte seksen sekize kadar çıkmıştır (Richter, 1901: 29). Richter'ın köklerinin Hz. Ebu Bekir dönemine kadar uzandığını beyan ettiği tarikat, Bekriyye veya Sıddıkiyye adıyla bilinmektedir (Tosun, 2009: 98). Nitekim diğer tarikatlarla mukayese edildiğinde Nakşibendilerin, Hz. Ebu Bekir'e özel bir hürmet gösterip ayrı bir önem atfetmeleri (Çubukcu, 2018: 413) bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Ayrıca bu hareketin, günümüzde hâlâ varlığını sürdüren ve bir kısım araştırmacı tarafından Türkiye'de “İslami uyanışın” merkez

unsurlarından birisi olarak kabul edilen (Karpat, 2019: 28) Nakşibendi tarikatının temelini teşkil ettiğini söyleyenler de bulunmaktadır. Diğer taraftan Richter'ın, tarikat fikrinin olgunlaştığı dönem için isabetli bir yorumda bulunduğu söylenebilir. Zira halihazırda İslam dünyasında faaliyet yürüten tarikatların önemli bir kısmının tekke ve vakıflarıyla kurumsallaşmış mevcut yapılarına kavuşmaları 12. asırda gerçekleşmiştir (Öngören, 2011: 98-99). Richter'ın özellikle Abdülkadir Geylani'ye atıfta bulunması ise muhtemelen kurduğu rivayet edilen Kâdirîyye tarikatının Irak'tan başlayıp İslam coğrafyasının neredeyse tamamına yayılarak etkisini hissettirmiş olmasındandır (Tek, 2010: 144). Son bir husus da din adamının verdiği rakamla ilgilidir. 19. yüzyılın sonu itibarıyla böylesine net bir bilgiye nasıl ulaştığı bilinmemekle birlikte, farklı fırka ve kolları göz önüne alındığında bugün İslam coğrafyasında üç yüzün üzerinde tarikatın varlığından söz edilebilir (Öngören, 2011: 95-105).

Richter (1901: 29-30)'ın tarikatların kuruluş süreciyle ilgili değer atfettiği bir diğer isim de Gazali'dir. Onun ifadesiyle Gazali, İslam teolojisinin standart örnekliliğini teşkil eden ilahiyat ilmini, hukuk, inanç bilgisi ve tasavvuf olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Tasavvuf ve sonrasında da tarikat fikrinin müstakil bir inanç görünümü kazanması ve geniş çevrelerde kabul görmeye başlaması bu çabalar neticesinde gerçekleşmiştir (Richter, 1901: 30). Hristiyan din adamının Gazali üzerinden getirdiği yorumlar konusunda haksız olmadığı ifade edilebilir. Nitekim mutlak bilgiye ahlak vasıtasıyla ulaşılabileceğini düşünen Gazali'nin, ahlakı ise tasavvufu hazırlayan temel etken kabul etmesi, zihninde kurguladığı şemada tasavvuf ilmine ne derece önem atfettiğini ortaya koyması açısından önemlidir (Atabey, 2018: 365). Bunun yanı sıra Gazali, felsefesini izah ederken, mutasavvıfları Allah dostu kabul etmiş, onların yüce bir ahlaka sahip olduklarını söyleyerek tasavvufa ve hiç şüphesiz tarikatlara duyduğu saygıyı gözler önüne sermiştir (Çapak, 2016: 29).

Richter'ın konu edindiği bir diğer husus da tarikatların organizasyon yapısıdır. Umumiyetle benzer bir doğrultuda yapılandığını düşündüğü tarikatların tepesinde müritlerin yani tarikat ehlinin kendisine itaat etmesini bekleyen şeyh adındaki büyük üstat bulunmaktadır (Richter, 1901: 30). Onun ifadesiyle müritler tabi olanlardır ve en altta yer almaktadırlar. Müritlik denilen acemilik süreci uzun ve yorucudur. Kişi ilk başta nefis ve iradesini terbiye etmek ve zaaflarının farkına varabilmek için münzevi bir hayata sürüklenir. Böylece varlığı ve ruhu adeta üstlerinin elinde oyuncığa dönüşür. Tarikat içerisinde üst mertebelere ulaşmak son derece yavaş gerçekleşmektedir. Bir basamaktan diğerine geçmek müridin gösterdiği performansa bağlıdır. Bütün tarikatlar, nefsin Allah'a vecit ile bağlanmasıyla dini hayatı derinleştirmeyi amaçlar. Bu süreçteki yedi basamak tüm din kardeşleri için geçerli gibi görünmektedir. Birinci ve ikinci basamak, zikir ile İslam'ın müşterek hükümleridir. Zikir, tarikatın kendine has özelliğini oluşturan özel bir uygulamadır. Her namaza eklenir ve her ibadetin ardından sıklıkla tekrarlanır. Üçüncü basamak, büyük bir hırs ve tutkuyla oluşmuş hayranlıktır. Dördüncüsü kalbin vecit halidir. Beşincisi ölümsüz ruhun vecit halidir. Altıncısı mistisizm yönündeki vecit halidir. Yedinci ve sonuncusu varlığını Allah'ta yok etme halidir. Bu adımlara oruç, gece ibadetleri ve bir dizi özel uygulamayla erişilecektir. En alt basamakta mürit sadece öğrenme halindedir. İkinci basamak, Tanrı'yı arama haliyle ilgilidir. Üçüncü basamak, fakir olma halidir ki kişi kendini hiçlik aleminde görmeli, hırslarından arınmalıdır. Dördüncü basamakta o, ilahi hayatın nesnesi haline dönüşecek bir *Sufi*'dir. Bu aşamada doğrudan Allah'tan geldiğini düşündüğü ilham ve öngörüler almaya başlar. Ardından nihai hedefe yani Tanrı'ya yönelmiş bir *Salih*'e dönüşür. Bir sonraki basamakta kendini Tanrı'da bulur, büyük bir coşku ve ihtirasla haykırarak zikreder. Bu aşamadan sonra ya hürmet gören bir mecnuna yahut da saygıdeğer bir muallime dönüşür ve kalbi

İslam Peygamberinin ruhuyla dolar. Hâlâ daha üst bir basamak vardır ki burada kişi, Tanrı ile eşdeğer bir seviyededir. Ruh burada kendine özgü hususiyetlerini kaybeder ve kendini Tanrı ile özdeşleştirir (Richter, 1901: 30-31).

Richter'ın burada son derece detaylı bir biçimde tasvir etmeye çalıştığı müritlikten üst mertebelere ulaşılması adına atılan adımların şematik kurgusu, kimi İslam alimlerince son derece yerinde ve doğru bulunurken, kimilerince ise şiddetle eleştirilmiştir. Özellikle son basamaktaki hâl yani Tanrı ile özdeşleşmenin mahiyeti konusunda ciddi ihtilaf ve tartışmalar söz konusu olmuştur. *Vahdet-i Vücut* olarak adlandırılan bu hâli, tasavvuf dolayısıyla da tarikatların özü kabul eden İslam düşünürleri arasında İbn Arabî, Sadreddin Konevî, Ebu'l Hasan eş-Şazâlî, Abdülkerim el-Cîlî, Veliyullah ed-Dihlevî, Celâleddin ed-Devvânî ve Kemal Paşazâde gibi isimler başı çekmektedir. Buna mukabil karşıt görüş sergileyenler arasında ise İbn Teymiyye, Alauddevle Simnani, Sadettin Taftazani, İmam-ı Rabbanî ve Mustafa Sabri gibi isimler bulunmaktadır (Tanrıverdi, 2012: 74). Bir başka ifadeyle, “evrende yalnızca Allah vardır, Rab dışında her hangi bir varlık bulunmamaktadır” düsturu mucibince üretilmiş olan *Vahdet-i Vücut* prensibi, tasavvuf erbabı tarafından bir tür “tevhid” fikri olarak yorumlanırken (Işık, 2017: 43), bu iddiayı kabul etmeyen hatta doğrudan söz konusu prensibi reddeden İslam düşünürleri de bulunmaktadır (Şensoy, 2023: 106-108).

Tarikatların organizasyon yapısı ve müritlikten ermişliğe yürünen yol hususunda yeterince detaylı bilgiler veren Richter'ın, tanıtım konusunda aynı hassasiyeti göstermediği rahatlıkla fark edilmektedir. Richter, 19. yüzyılın sonu itibarıyla sayılarının seksen sekize ulaştığını iddia ettiği tarikatların sadece beş tanesi hakkında üstelik de son derece sınırlı bilgiler vermiştir. Bu tarikatlardan ilk ikisi Yeseviyye ile yakın ilişki halinde bulunan ve Avrupa'da en çok nam salmış Rifâî yani “uluyan dervişler” ile Mevlevilik yani “dans eden dervişler”dir (Richter, 1901: 32). Richter'ın 12. asır İslam düşünürlerinden Ahmet Yesevi tarafından kurulduğu rivayet edilen Yeseviyye tarikatı ile Rifâîler arasındaki yakın ilişkiden kastı, Ahmet Yesevi'nin adının Rifâî hırkası giyenler¹⁶ arasında zikredilmiş olmasından kaynaklanıyor olsa gerektir (Sarıkaya, 2022: 218). Yeseviyye'nin Mevlevilik ile olan irtibatı ise daha belirgin bir biçimde kendisini hissettirmektedir. Zira ilim çevrelerinde, Mevleviyye tarikatının kurucusu olarak tanınan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin kendisinden önce yaşamış Ahmet Yesevi'den hayli etkilendiği ve felsefesini oluştururken büyük oranda Yesevi'yi örnek aldığı fikri, yaygın bir biçimde kabul görmektedir (Abishev, 2020: 93-104; Sönmez, 2022).

Richter'ın Rifâî ve Mevlevî tarikatının Avrupa'daki şöhretinden kastı ise Batılı seyyahların doğuya bilhassa da Osmanlı Devleti'ne gerçekleştirdikleri seyahatlerde genellikle bu iki tarikatın meclislerinde bulunup onlar hakkında tuttukları notlar olsa gerektir (Övüç, 2018: 451-457). Bir diğer husus da “uluma” ve “dans etme” ile ilgilidir. Bu iki tabiri Rifâîler ile Mevlevilere yakıştıran tek Batılı Richter değildir. Nitekim İngiliz yazar ve dağcı Albert Richard Smith de İstanbul ziyareti sırasında bu iki tarikatın dergahlarına misafir olmuş ve benzer yakıştırmalarda bulunmuştur (Smith, 1851: 138 ve 190). Rufailerin törenlerini izlemek için belirli bir miktar ücret ödenmesi gerektiğini söyleyen seyyahlar da bulunmaktadır (Cooke, 1864: 212). Mevlevilerin seremonilerinin dans etmeyi çağrıştırdığı Ukraynalı ressam Alexis Gritchenko'nun tablolarına da yansımıştır (Okkalı ve Baytar, 2020: 131). “Uluma” tasavvuru ise ABD'li Protestan

¹⁶ Tasavvuf ve hiç şüphesiz tarikat kültürü içerisinde son derece önem arz eden bir uygulama olan hırka giyme geleneği, müridin tasavvuf erbabı olma yolunda belli bir olgunluğa eriştiğine işaret etmekle birlikte, Hz. Muhammed'e atfen onun giyim kuşam terbiyesini edinmek ve devam ettirmek gibi manalar taşımaktadır. Tasavvufta takva, züht ve davaya duyulan sonsuz aşk gibi anlamlar da taşıyan hırka giymenin divan edebiyatındaki sayısız örnekleri de bu geleneğin önemine işaret etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Gündüzöz, 2018: 82-84); (Ademoğlu, 2021: 166-167).

misyonerlerin tuttıkları kayıtlarda kendisine yer bulacak kadar Batılı zihinlerde yer etmiştir (Adger, 1839: 235). Bir diğer misyoner Schneider (1846: 69-71) ise, Mevlevilere “dönen”, Rufailere de “zikreden” dervişler demektedir. Diğer taraftan seyyahlar umumiyetle Mevlevilerin Beyoğlu'nda meskun olduklarını iddia etmişlerdir. Ancak Üsküdar'da da bir Mevlevi dergahı bulunduğunu ifade eden seyyahlar da bulunmaktadır (Griffiths, 1805: 95-96). Rufailer için ise adres olarak Üsküdar gösterilmiştir (Smith, 1852: 51; Porter, 1835: 14).

Richter'ın söz konusu ettiği üçüncü tarikat Kâdirîyye'dir. Din adamının ifadesiyle bu tarikatın hedef odağı esas itibarıyla Batı Sudan'dır. Müritlerinin İslam inancını Afrika'nın “kâfir” ulusları arasında yayma arzusu vardır. Onlar, güneyde Sierra Leone ve yukarı Nijer'e kadar uzanan bölgede faaliyet yürütmüşlerdir (Richter, 1901: 33). Richter'ın da belirttiği üzere, 12. asırda Abdulkadir Geylani tarafından kurulduğuna daha önce de vurgu yapılan Kâdirîyye tarikatı, Sudan'da ciddi bir yayılım alanı bulmuştur. Bölgede özellikle İslamlaşma süreci ve İslam kültürünün yerleşmesinde etkin rol üstlenen tarikatın farklı bölgelerdeki şubeleri vasıtasıyla yürüttüğü faaliyetler, halk nezdinde ciddi karşılık bulmuş, dayanışmaya katkı sağlamıştır. Tarikat şeyhlerinin kaleminden çıkan eserler gerek dini gerekse de edebi sahada bir canlılık doğurmuştur. Ayrıca siyasilerle kurulan yakın temas ve sıcak ilişkiler neticesinde bölgede Müslüman varlığının güçlenmesine zemin hazırlanmıştır (Özköse, 2021: 176-177). Hristiyan din adamının tarikatın zamanla etki alanını genişleterek Afrika'nın farklı bölgelerine nüfuz ettiğine dair iddiası da yeterince isabetlidir (Özköse, 2003: 156).

Richter'ın konu edindiği dördüncü tarikat Ticânîyye'dir. Richter (1901: 33), büyük oranda Tunus'ta güçlü olan bu tarikatın etki ve nüfuzunu Sierra Leone ve Timbuktu'ya kadar hissettirdiğini söylemektedir. Onun ifadesiyle İslam inancı, kuzey ve doğu Afrika'daki hızlı ve güçlü ilerleyişini büyük oranda bu tarikatın çabalarına borçludur (Richter, 1901: 33). Hristiyan din adamının bu konuda da yanılmadığı rahatlıkla ifade edilebilir. Zira Ticânîyye tarikatı, Senegal, Timbuktu, Moritanya, Nijerya başta olmak üzere Afrika'da oldukça geniş bir sahada varlığını hissettirmiştir (Özköse, 2003: 163-166).

Richter'ın kendisinden bahsettiği beşinci ve son tarikat ise Senûsiyye'dir. Din adamının ifadesiyle, Cezayirli şeyh Senûsî tarafından 1843 yılında kurulan ve şeyhin 1859 senesindeki ölümünden sonra oğlu tarafından tıpkı babası gibi büyük bir ustalık ve başarıyla yönetilen bu tarikatın, 1866 tarihi itibarıyla, bölgede yüz yirmi bir tekke ve zaviyesi bulunmaktadır. Tarikat, dervişler haricindeki mensupları da hesaba katıldığında yaklaşık sekiz milyon müride sahiptir. Tarikatın Trablusgarp'tan başlayıp Fas'a kadar uzanan hatta tekkeleri bulunmaktadır. Ayrıca etki ve nüfuzu Afrika'nın iç kısımlarına ulaşmış özellikle Yukarı ve Orta Nijer'de daha belirgin bir biçimde kendisini hissettirmiştir (Richter, 1901: 33). Richter'ın Senûsiyye tarikatı ile ilgili de isabetli bilgiler verdiği ifade edilebilir. Zira onun da belirttiği gibi Muhammed b. Ali es-Senûsî tarafından kurulan tarikatın ana zaviyesi Libya'dadır (Kavas, 2009: 536). Ancak Senûsiyye hareketi etki sahasını kısa sürede hayli genişletmiş ve Hicaz'a kadar uzanan bir sahaya yaymıştır (Abdülkerim, 2019: 197). Bununla birlikte Richter'ın tekke ve zaviyelere ilaveten, müritlerin sayısına dair bilgileri nereden aldığı konusunda herhangi bir kaynak sunmaması verilerin doğruluğu konusunda şüphe uyandırıcıdır. Netice itibarıyla din adamının tarikatlara dair çıkarımları tatminkâr düzeyde olmasa da İslam dünyasına gösterdiği ilgiyi gözler önüne sermesi açısından son derece mühimdir.

Sonuç

Almanya doğumlu Hristiyan bir din adamı olan Julius Richter'ın İslam dinine dair kanaatleri üzerine kaleme alınan bu çalışma, Hristiyan dünyanın kendisine hasım kabul ettiği ve sürekli

rekabet içerisinde bulunduğu bir inancın dünya üzerindeki yayılım sahası, nicel ve nitel gücü ile öğretileri hakkında bilgi vermeyi hedeflemektedir. Bilindiği üzere İslam dini, semavi diye tanımlanan tek Tanrılı inançların sonuncusudur. Var olma sebebi ise kendisinden önce dünyaya indirilmiş ama tahrifata uğradığı düşünülen Tanrı referanslı dinlerin hükmünü sona erdirip yeniden dirilişe kapı aralamaktır. Hiç şüphesiz bu doğrultuda değerlendirildiğinde, bir diğer maksat da ilahi öğretiye iman ettiğini söyleyen ehli kitap toplulukları hizaya sokmak ve mutlak olanı yani hakikati onlara hatırlatmaktır. Böylesine büyük hedeflerle yola çıkan bir inancın adeta devrim niteliğinde prensipler ortaya koyması son derece dikkat çekici olmuş ve bu durum Müslüman dünyayı hedef tahtasına oturtmuştur.

Richter'ın iddialarının da bu doğrultuda evrildiği ifade edilebilir. O, 20. yüzyılın arifesinde Müslüman dünyanın durum ve koşullarını irdelerken kısmen ölçülü ama umumiyetle mesafeli bir tutum göstererek kişisel kanaatlerini gizlemeden dolayısıyla da büyük oranda öznel bir bakış açısıyla hareket etmiştir. Richter, İslam coğrafyasının sınırları ve demografik yapısı hakkında bilgi verirken adeta Hıristiyan dünyanın yerleşik korkularından birisinin boş bir kuruntudan ibaret olduğunu ispat etme çabasıdadır. Din adamı, yeni bir kurgu, teori ve kurtuluş reçetesi sunduğunu iddia eden İslam inancının iflasını ise öncelikle Avrupa'nın emperyalizm politikası üzerinden okumuştur. Nitekim yeryüzünde varlığını hissettirdikten sonra hızlı bir biçimde yayılma imkânı bulan, sürekli yeni toprakları kendisine mal ettiğine inanılan ve nihayet 19. yüzyılın sonu itibarıyla Avrupa'dan Asya'ya, Asya'dan Afrika'ya uzanan son derece geniş bir coğrafyada hüküm sürdüğü düşünülen İslam inancının, bütün bu serüven neticesinde üstelik iki yüz yirmi beş milyonluk bir nüfusa hâkimmiş gibi gözükse de yaşadığı koca bir hüsrandan başka bir şey değildir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, Richter'ı böylesine bir sonuca ulaştırmaya sevk eden husus ise son derece bildik bir gerekçeye dayandırılmıştır ki o da başta Afrika olmak üzere İslam topraklarının önemli bir kısmının, Avrupa'nın gücü karşısında titreyerek teslim olmasıdır. Kuşkusuz bu teslimiyet Avrupa'nın sömürgeci yani emperyalist politikaları neticesinde gerçekleşmiştir. Richter, mağlubiyet sonucunda yaşanan teslimiyet konusunda büyük oranda haklı olsa da Avrupa'nın Müslüman dünyaya yaşattığı bu hezimetin ne derece meşru temeller üzerine bina edildiğinden bahsetmeyerek hikâyesini yarım bırakmıştır. Tamamlanmayan hiçbir hikâyenin okuyucularını yeterince tatmin etmeyeceği gerçeğinden hareketle, Richter'ın ortaya koyduğu senaryonun da eksik kaldığı ya da yeterince ikna edici olmadığı sonucuna varılabilir.

Batı'ya daha doğru bir tabirle Avrupa'ya teslimiyet konusunda İslam dünyasının herhangi bir kabahatinin bulunup bulunmadığı tartışması bir yana, Richter'ın Türkiye'yi, İran'ı, Mısır'da dahil olmak üzere Arap topraklarını Afrika'dan ayrı tutması dikkat çekicidir. Din adamı bu ayrımı yaparken emperyalizm yahut sömürgecilik kültüründen ziyade, Hıristiyanlık inancının ideallerini göz önüne almıştır. Nitekim onun özellikle dikkat çektiği bu üç farklı ama birbirine komşu bölge Hıristiyanlığın doğuşuna ev sahipliği yapmıştır. Hıristiyanlık öncelikle bahse konu olan topraklarda yayılma imkânı bularak dünyada tanınır hale gelmeye başlamıştır. Ne var ki İslam dini de kendini ilk kez bu topraklarda duyurmuş ve Arap coğrafyasından başlayarak yeryüzüne yayılmıştır. Aslında Richter böyle bir mukayese ve hatırlatmada bulunarak Hıristiyanlığın kadim arzusunu dile getirmekte, Müslümanların kendilerine mal ettikleri toprakların asıl sahiplerinin Hıristiyanlar olduğunu vurgulamak istemektedir.

İslam dünyasının coğrafi sınırları ve demografik yapısı hakkında yorumlarda bulunurken Müslümanların korkutucu bir güce ulaştıkları varsayımını imalı bir dille reddeden Richter'ın, İslam'ın çürüyüp yozlaştığını iddia ederken ise aksi istikamette davrandığı rahatlıkla anlaşılmaktadır. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki din adamının, Müslüman dünyanın en

geniş yayılım sahasına ulaştığı çağlardan birisini yani 19. yüzyılı aynı zamanda İslam'ın felaket asrı olarak nitelendirmesi son derece dikkat çekicidir. Zira Richter bu yaklaşımıyla, birbirleriyle tezat teşkil ettiği varsayılabilir iki farklı hususu, coğrafi yayılım ile güç kaybını aynı doğrultuda ilerleyen iki farklı olgu olarak değerlendirmiştir. Onu böyle bir sonuca ulaştıran husus ise Türklerin varlığı ve toprak kayıpları olmuştur. Zira ciddi güç ve prestij kaybına rağmen 20. asrın eşiğinde hâlâ Müslüman dünyanın temel dinamiği ve lider ülkesi konumunu muhafaza eden Osmanlı Devleti'nin birçok savaştan mağlup ayrılmasıyla birlikte, kültür, sanat, felsefe gibi alanlarda yeterli birikimi üretmediği iddiası, İslam dininin gerileyişi şeklinde yorumlanmıştır. Üstelik bu Richter'a has bir algı değildir ve Batı düşüncesinin Müslüman dünyaya dair en önemli varsayımlarından birisini teşkil etmektedir.

Bununla birlikte Richter'ın iddiasıyla, Türklerin varlığı ve maddi ve manevi kayıpları İslam'ın çürüyüp yozlaşmasının sadece itici unsuru olarak görülmelidir. Asıl sebepler başkadır ve daha yıkıcı sonuçlar üretmişlerdir. Din adamının ifadesiyle çürüme ve yozlaşmaya gerekçe olarak sunulabilecek ilk husus, İslam dünyasının geneline yansıyan iktisadi bunalım ve krizlerdir ki bunlar lider devlet olduğu varsayılan Osmanlı'nın farklı sahalardaki mağlubiyetleri neticesinde etkilerini hissettirmeye başlamışlardır. İkinci gerekçe, mali sorumluluklarını yerine getiremeyen Müslüman devletlerin siyasi manada ciddi istikrarsızlıklarla mücadele etmek zorunda kalmalarıdır. Ancak Richter, İslam coğrafyasının sınırları ve demografik yapısı konusunda kanaatler bildirirken, bu güçten korkulmaması gerektiğini imalı bir yolla da olsa Avrupa'nın Müslüman dünya üzerinde kurduğu egemenliğe bağlamışsa da bu sefer aynı tavrı takınmamıştır. Muhtemeldir ki Richter, aşikâr bir biçimde mensubu olduğu bir coğrafyanın unsurlarını İslam inancının kayıplarına vasita kılmamak adına böylesine bir tutum takınmıştır. Din adamının çürüyüp yozlaşma konusunda sunduğu üçüncü gerekçe ise doğrudan İslam inancının kendisiyle ilgilidir. O, bizzat İslam dininin ilerlemenin önünde engel oluşturacak prensipler barındırdığını iddia ederek son derece tarafgir ve ilmi esaslara aykırı bir yaklaşım ortaya koymuştur.

Richter sadece tarikatlar mevzubahis olduğunda Müslüman dünyaya dair müspet çıkarımlarda bulunmuştur. Ona göre, İslam inancı hâlâ varlığını muhafaza edebiliyorsa bunu tasavvuf fikrine ve sağduyu sahibi tarikat ehline borçludur. Bu konuda Richter'ı heyecanlandıran husus müritlerin samimi ve itaatkâr tavırları olsa gerektir. Muhtemelen Richter, Hıristiyanlığa iman etmiş dindar bir şahıs olarak tarikat mensuplarına gıpta etmiştir. Tevazu, züht, büyük bir şevk ve vecit ile Tanrı'ya bağlanmış olma hâli bir Hıristiyan din adamının arayıp da bulamayacağı şeydir. Ayrıca bu hâl Müslümanlardan çok Hıristiyanlara yakışacaktır. Bütün bu olumlu izlenimlerine rağmen Richter, sayılarının seksenli rakamlara ulaştığını iddia ettiği tarikatlar hakkında son derece yüzeysel ve yetersiz bilgiler sunmuştur. Söz konusu tarikatların sadece beş tanesine değinmiş ve farklı coğrafyalarda varlık göstermelerine rağmen neredeyse tamamını Afrika coğrafyasına hapsetmiştir.

Sonuç itibarıyla Richter'ın, İslam dünyasının panoramasını çıkarırken Hıristiyan Batı dünyasının alışlageldik temayülüne uygun hareket ettiği söylenebilir. Buna rağmen onu umumi bakış açısından ayıran bazı temel unsurlar da bulunmaktadır. Bunlardan ilki, nüfus konusunda son derece teferruatlı bilgiler sunmasıdır. Oryantalist kaynaklar genellikle tek bir bölgenin yahut daha sınırlı bir coğrafyanın demografik yapısına eğilirken, Richter Müslüman dünyanın neredeyse tamamına dair son derece detaylı bir veri havuzu oluşturmuştur. Richter'ı diğer pek çok Batılı araştırmacıdan ayıran ikinci husus, tarikatları adeta İslam dünyasının yüz akı oluşumlar olarak değerlendirmesidir. Onu kısmen farklı kılan son husus ise olgu ve olayları değerlendirirken kullandığı üslupla alakalıdır. Richter, kanaatlerini kaleme alırken yer yer akıl sınırlarını

zorlayacak çıkarımlarda bulunmuşsa da umumiyetle hakaretimiz bir dil kullanmaktan kaçınmış, küçümseyici ve hor gören bir yaklaşımdan ziyade soğukkanlı davranmayı tercih etmiştir.

Kaynakça

- Abdülkerim, H. İ. A. (2019). *Libya ve Anadolu'da tasavvuf hareketleri (1850-1925)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Karabük Üniversitesi.
- Abishev, D. (2020). Ahmed Yesevî ve Mevlânâ'nın hayatı, düşüncesi ve eserlerinden Dîvân-ı Hikmet ve Mesnevî üzerine karşılaştırmalı bir inceleme. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(21), 90-106. <https://doi.org/10.34189/asbd.7.21.006>.
- Ademoğlu, R. (2021). Bursalı İbrahim Râzi Divanı'nda kıyafet terimleri. *GAB Akademi*, 1(1), 149-177.
- Adger, J. B. (1839). Howling dervishes. *Missionary Herald*, 35, 235-236.
- Agadjanian, V., Yabiku, S. T. ve Fawcett, L. (2009). History, community milieu, and Christian-Muslim differentials in contraceptive use in Sub-Saharan Africa. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(3), 462-479.
- Albayrak, H. (2016). *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine (Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri)*. (10. Baskı). Şule Yayınları.
- Alkan, M. (2016). Osmanlı Devleti'nin İslam birliği siyaseti: Ortadoğu'nun Osmanlılaşması. *Gazi Akademik Bakış*, 9(18), 17-32. <https://doi.org/10.19060/gav.320623>.
- American Board of Commissioners for Foreign Missions (1908). *Condensed sketch of the missions of the American Board in Asiatic Turkey*. (1. Baskı). American Board Press.
- Apak, A. (2008). Kuzey Afrika'da ilk İslam fetihleri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 159-173.
- Araz, Ö. F. (2021). Yeni Ahit'te ve Kur'an-ı Kerim'deki Yahudilere yöneltilen eleştirilerin analizi. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 791-833.
- Arjomand, S. A. (2004). Coffeehouses, guilds and oriental despotism government and civil society in late 17th to early 18 th century Istanbul and Isfahan, and as seen from Paris and London. *European Journal of Sociology*, 45(1), 23-42.
- Arpağuş, H. K. (2001). *Osmanlı halkının geleneksel İslam anlayışı ve kaynakları*. (1. Baskı). Çamlıca Yayınları.
- Atabey, Y. (2018). Gazali'de din felsefe ilişkisi. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(14), 363-368.
- Aydın, M. (1985). Hz. Muhammed devrinde İslam-Hıristiyan münasebetlerine toplu bir bakış. *Belleten*, 49(193), 53-64.
- Aydın, R. (2012). Yahudi iman esasları. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(25), 189-210.
- Aytaç, B. (1997). İki tarafın görüş açılarından Arap-Türk münasebetleri. *Belleten*, 61, 165-170.
- Bardakoğlu, A. (2015). Dini bilgi ve günümüzde İslam. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 93-127.
- Barrett, D., Kurian, G. T. ve Johnson, T. M. (2001). A comparative survey of churches and religions in the modern world. *World Christian Encyclopedia* (C.1, ss. 4-15). Brill Yayınları.
- Biblical Training (2022). Julius Richter. <https://www.biblicalthraining.org/library/julius-richter> adresinden 10.06.2023 tarihinde alınmıştır.
- Bozkuş, M. (2002). İslam mezhepleri tarihi açısından dini düşüncenin geçirdiği evreler. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(1), 195-208.
- Britannica (2022). Conrad Malte-Brun. <https://www.britannica.com/biography/Conrad-Malte-Brun> adresinden 10.06.2023 tarihinde alınmıştır.
- Bulut, Z. (2015). Mezheplerin ayrışma konusu haline getirilmesi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(3), 277-294.
- Carullah, M. (1999). *Kur'an-ı Kerim ayetlerinin nurları huzurunda hatun*. Kitabiyat Yayınları.

- Cılacı, O. (1973). İlahi dinlerin fonksiyonu. *İslam Medeniyeti Dergisi*, 3(28), 11-14.
- Clement, C. E. (1895). *Constantinople the city of the sultans* (1. baskı). Estes and Lauriat.
- Colquhoun, A. R. (1906). Pan-Islam. *The North American Review*, 182(595), 906-918.
- Cooke, C. *A Journey Due East* (1. Baskı). Hall, Smart and Allen.
- Creagh, J. (1880). *Armenians, Koords, and Turks*. (1. Baskı). Samuel Tinsley & Co.
- Çapak, İ. (2016). Gazali ve bazı dikkat çekici meseleler. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(1), 7-31.
- Çınar, B. (2020). İslam geleneğinde mezhepleşme algısı ve mezhep olgusu. *Akademik-Us*, 4(2), 43-70.
- Çırakman, A. (2001). From tyranny to despotism: The enlightenment's unenlightened image of the Turks. *International Journal of Middle East Studies*, 33(1), 49-68.
- Çiftçi, H. A. (2017). Kitab-ı Mukaddes'te İsrailoğulları'nın seçilmişliği ve Justin Martyr'in seçilmişlik eleştirisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (38), 219-236.
- Çog, M. (2016). Ortaçağ Ermeni literatüründe Hz. Muhammed algısı. *Tarih Okulu Dergisi*, (26), 1-14. <https://doi:10.14225/Joh940>.
- Çolak, S. ve Aydar, M. (2020). Savaş ve propaganda: 1683 Viyana Kuşatması üzerine bir değerlendirme. *Bellekten*, 84(301), 1045-1096. <https://doi.org/10.37879/bellekten.2020.1045>.
- Çubukcu, H. (2018). İslam tasavvufunda Hz. Ebû Bekir'in yeri. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (66), 412-429.
- Dilek, A. Y. (2020). Avrupa'daki Müslümanlar ve Avrupa İslam'ı. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(1), 124-137. <https://doi.org/10.30627/cuilah.638243>.
- Dursun, D. (1988). Din. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 1, ss. 428-435). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Emigh, R. J., Riley, D. ve Ahmed, P. (2015). The racialization of legal categories in the first U.S. census. *Social Science History*, (39), 485-519. <https://doi.org/10.1017/ssh.2015.69>.
- Erdoğan, Ü. (2021). İslam'ın altın çağında Harezmi'de Türkler ve Türk dili. *Şarkiyat Mecmuası*, (38), 163-181. <https://doi.org/10.26650/jos.879685>.
- Erten, R. (2020). Yahudilikte ve Yahudi kültüründe şifa anlayışı. *Kalemname*, 5(10), 292-320.
- Esed, M. (2002). *Kur'an mesajı*. (5. Baskı). (C. Koytak ve A. Ertürk, Çev.). İşaret Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1980).
- Evcı, T. (2021). Osmanlı tarihi yazımında nüfus defterlerinin yeri: 1831 tarihli Teke Livasına bağlı Elmalı kazası nüfus defteri örneği. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 49, 205-225. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.872895>.
- Franklin, N. J. (2020). Islam and the Dutch in the East Indies: Oppression or opportunity?. *The European Legacy*, 25(5), 572-587. <https://doi.org/10.1080/10848770.2020.1760467>.
- Gelici, M. (2007). *Protestan iş ahlakı ile ahilik iş ahlakının karşılaştırılması* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Genischen, H. W. (1998). *Richter, Julius*. G. H. Anderson (Ed.), *Biographical Dictionary of Christian Missions* (1. Baskı, ss. 569-570) içinde. Macmillan.
- Geographicus Rare Antique Maps, (t.y.). Perthes, Justus (1749-1812). https://www.geographicus.com/P/ctgy&Category_Code=perthes adresinden 10.06.2023 tarihinde alınmıştır.
- Goldziher, I. (1898). Hubert Jansen. *Deutsche Litteraturzeitung*, (40), 1534.
- Göksoy, İ. H. (2009). Snouck-Hurgronje, Christiaan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 37, ss. 340-341). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Griffiths, J. (1805). *Travels in Europe, Asia Minor, and Arabia* (1. baskı). John Brown.

- Günay, Ü. (1980). Zenci Afrika'da İslamiyet'in yayılışının temel etkenleri. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 105-118.
- Gündüzöz, G. (2018). Anadolu derviş çeyizinin Hz. Ali ile bağlantılı menkıbevî referansları. *Kalemname*, 3(6), 78-135.
- Güneş, M. (2014). Osmanlı dönemi nüfus sayımları ve bu sayımları içeren kayıtların tahlili. *Gazi Akademik Bakış*, 8(15), 269-298. <https://doi.org/10.19060/gav.43373>.
- Haj, S. A. (2019). *Suretü'l etrak lede'l Arab "Arapların gözüyle Türkler"* kitabının tercüme ve değerlendirilmesi [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Gaziantep Üniversitesi.
- Harman, Ö. F. (1993). *Hristiyanların İslam'a bakışı*. İ. Kurt (Ed.), *Tartışmalı ilmi toplantılar dizisi* (1. Baskı, ss. 95-110) içinde. İlmî Neşriyat.
- Heinz, M., Friebel, G., Pasch, S. ve Sabet, N. (2023). The 30 years' war and violent crime in the late 19th century. *Journal of Economic Behavior Organization*, 208, 191-202. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2023.02.008>.
- Hick, J. (2005). Yahudilik ve Hristiyanlıkta Tanrı kavramı. (A. Topaloğlu, Çev.). *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (28), 207-216. (Orijinal makalenin yayın tarihi 1963).
- Hizmetli, S. (2006). *İslam tarihi ilk dönem*. (2. baskı). Ankara Okulu Yayınları.
- Honings, R. (2022). Guardians of the colony: nineteenth-century military travellers in the Dutch East Indies. *Studies in Travel Writing*, 25(4), 461-486. <https://doi.org/10.1080/13645145.2022.2143995>.
- Işık, Z. (2017). *Devlet ve tarikat Osmanlı toplumunda devlet-tarikat ilişkilerinin ideolojik ve sosyolojik zemini* (2. baskı). Çizgi Kitabevi.
- Işık, Z. (2017). *Şeyhler ve şahlar Osmanlı toplumunda devlet-tarikat ilişkilerinin gelişim ve değişim süreçleri* (2. baskı). Çizgi Kitabevi.
- Kaiser, T. (2000). The evil empire? The debate on Turkish despotism in eighteenth-century French political culture. *The Journal of Modern History*, 72(1), 6-34.
- Kanbir, Ö. ve Dikkaya, M. (2022). İslam dünyasının geri kalma nedenleri üzerine bir analiz. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 7(19), 556-580. <https://doi.org/10.25204/iktisad.1023798>.
- Karpat, K. H. (2019). *İslam'ın siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin son döneminde kimlik, devlet, inanç ve cemaatin yeniden yapılandırılması* (9. Baskı). (Ş. Yalçın, Çev.). Timaş Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 2002).
- Kavas, A. (2009). Senüsiyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 36, ss. 536-538). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, R. (2005). Kur'an-ı Kerim'e göre ehl-i kitap. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(19), 31-48.
- Keddie, N. R. (1969). Pan-Islam as proto-nationalism. *The Journal of Modern History*, 41(1), 17-28.
- Keskin, Ö. A. (2019). Batı'nın karanlık doğunun altın çağında bilim: İslam bilim tarihi açısından bir karşılaştırma. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(3), 133-154.
- Kip, A. (2018). Grup aidiyetinin tipik özdeşimleri bağlamında Bakara Suresinde Yahudi grup dayanışması. *Journal of Analytic Divinity*, 2(1), <https://doi.org/10.46595/jad.375140>.
- Kurt, A. (2008). İslam ve geri kalmışlık sorunu. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 35-72.
- Lee, Y. L. E. (2019). Muslims as "Hui" in late imperial and Republican China. A historical reconsideration of social differentiation and identity construction. *Historical Social Research*, 44(3), 226-263. <https://doi.org/10.12759/hsr.44.2019.3.226-263>.
- Leopold, M. (2003). Slavery in Sudan, past and present. *African Affairs*, (102), 653-661. <https://doi.org/10.1093/afraf/adg068>.

- Lewis, B. (1964). Orta şarkın tarihi hüviyeti. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 75-83.
- Luo, Q. ve Andreas, J. (2016). Using religion to resist rural dispossession: A case study of a hui Muslim community in north-west China. *The China Quarterly*, 477-498. [https://doi: 10.1017/S0305741016000321](https://doi.org/10.1017/S0305741016000321)
- Morton, D. O. (1830). *Memoir of Rev. Levi Parsons, first missionary to Palestine from the United States*. (1. Baskı). Cooke & Co.
- Myrskylä, P. (2011). More than 250 years of population censuses. https://www.stat.fi/tup/vl2010/art_20110318_001_en.html#:~:text=In%201749%20the%20first%20population,in%20the%20kingdom%20of%20Sweden adresinden 10.06.2023 tarihinde alınmıştır.
- Nargül, V. (2012). İslamiyet'in yayılmasında savaş ve şiddetin rolü. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 139-146.
- O'Connor, J. M. (1982). Galatians. A commentary on Paul's letter to the churches in Galatia by Hans Dieter Betz. *Revue Biblique*, 89(2), 103-141.
- Okkalı, İ. C. ve Baytar, İ. (2020). Gelenekten beslenen modernlik; İbrahim Çallı ve Mevleviler serisi. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 26(44), 126-137. <https://doi.org/10.32547/ataunigsed.659286>.
- Önal, M. (2022). *Cumhuriyetin başkentinde ABD'li misyonerler. 19. yüzyılın ikinci yarısında Ankara-İstanos-Muratça istasyonları*. (1. Baskı). Nobel Bilimsel.
- Öngören, R. (2011). Tarikat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 40, ss. 95-105). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Övüç, E. (2018). Tekke tarihi nasıl yazılır? Kaynaklar üzerine bir tasnif denemesi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 16(31), 429-466.
- Özcan, Y. Z. (1995). İslam ekonomik gelişmeye engel midir? Karşıt delil ve bazı metodolojik düşünceler. *İslami Araştırmalar*, 8(1), 1-12.
- Özdaş, H. (2020). Tevbe Süresi 5. ayeti bağlamında müşriklerle ilişkiler. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 346-352. <https://doi.org/10.47130/bitlissos.769665>.
- Özekmekçi, M. M. (2020). Osmanlı Devleti'nin ilk genel sayımının öncüsü olarak önerilen sayımlar. *Kesit Akademi Dergisi*, (25), 148-160. <https://doi.org/10.29228/kesit.47441>.
- Özköse, K. (2003). Batı Afrika'da tasavvuf akımlarının etkisi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3(2), 153-168.
- Özköse, K. (2021). Sudan'da tasavvufi hayatın şekillenmesine Kâdiriyye ve Şâziliyye tarikatlarının etkisi. *Sufiyye*, (10), 163-178. <https://doi.org/10.46231/sufiyye.958804>.
- Öztürk, M. (2012). *Cahiliyeden İslamiyet'e kadın* (1. Baskı). Ankara Okulu Yayınları.
- Pears, E. (1911). *Turkey and its people* (1. baskı). Methuen & Co. Ltd.
- Pekak, M. S. ve Gür, D. (2015). İsa'nın doğumu. *Sanat Tarihi Dergisi*, 24(2), 175-226. <https://doi.org/10.29135/std.273896>.
- Pierard, R. V. (1978). Julius Richter and the scientific study of Christian missions in Germany. *Missiology*, 6(4), 485-506. <https://doi.org/10.1177/009182967800600407>.
- Porter, D. (1835). *Constantinople and its environs in a series of letters* c. II (1. baskı). Harper & Brothers.
- Ramsay, W. M. (1890). *The historical geography of Asia Minor*. (1. Baskı). William Clowes and Sons.
- Richter, J. (1910). *History of Protestant missions in the Near East*. (1. Baskı). Fleming H. Revell Company.
- Rodinson, M. (1969). *İslamiyet ve kapitalizm* (1. Baskı). (O. Suda, Çev.). Gün Yayıncılık. (Orijinal eserin yayın tarihi 1966).
- Sarıkaya, M. S. (2022). 13. yüzyıl Türkiye'sinde dini-tasavvufi hayat ve Hacı Bektaş Veli. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (102), 211-233.

- Schick, İ. C. (2018). Sultan Abdülhamid II from the pen of his detractors: Oriental despotism and the sexualization of the ancient régime. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 5(2), 47-73.
- Schneider, E. C. A. (1846). *Letters from Bursa Asia Minor* (1. baskı). Ger. Ref. Church Publication.
- Seidler, M. (2018). Eliah Benamozegh, Franz Rosenzweig and their blueprint of a Jewish theology of Christianity. *Harvard Theological Review*, 111(2), 242-263. [https://doi: 10.1017/S001781601800007X](https://doi.org/10.1017/S001781601800007X).
- Sheldon, M. E. (2012). *The Apostle Paul's theology of good works; with special emphasis on 1 Timothy 6:17-19* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Kentucky Southeastern Baptist Theological Seminary.
- Smith, A. (1851). *A month at Constantinople* (1. Baskı). David Bogue Publications.
- Smith, J. V. C. (1852). *Turkey and the Turks or travels in Turkey* (1. baskı). F. Gleason's Publishing Hall.
- Soysaldı, H. M. (2007). Kur'an'ın getirdiği evrensel prensipler. *Humanities Sciences*, 2(3), 144-166.
- Sönmez, F. (2022). Hoca Ahmet Yesevî felsefesi ve 21. yüzyılda Türk dünyası yansıması. <https://www.kirmizilar.com/tr/index.php/konuk-yazarlar2/7240-hoca-ahmet-yesevi-felsefesi-yuzyilda-turk-dunyasi-yansimasi> adresinden 10.06.2023 tarihinde alınmıştır.
- Sümer, F. (1992). Yavuz Selim halifelîği devraldı mı?. *Belleten*, 56(217), 675-702.
- Strong, W. E. (1910). *The story of the American Board*. (1. Baskı). The Pilgrim Press.
- Sutcliffe, C. R. (1975). Is Islam an obstacle to development? Ideal patterns of belief versus actual patterns of behavior. *The Journal of Developing Areas*, 10(1), 77-82.
- Şenay, B. (2002). Yahudi-Hıristiyan ilişkileri tarihi ve anti-semitizm-oryantalizm ilişkisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 117-146.
- Şensoy, G. (2023). Sadruşşerîa'nın Vahdet-i Vücûd eleştirisinin tahlili. *Kader*, 21(1), 104-115. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1232362>
- Tanrıverdi, H. (2012). Vahdet-i Vücûd-Panteizm karşılaştırması. *Dini Araştırmalar*, 15(40), 65-89.
- Tatlıoğlu, D. (2009). Tasavvuf ve tarikatlara sosyolojik bir bakış. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9(4), 99-128.
- Tek, A. (2010). Bursa'da Kadiri tekkeleri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(1), 143-182.
- Temel, M. (2007). Atatürk devrimlerinin Çin aydınlarınca algılanışı ve XX. yüzyılın ilk yarısındaki Türkiye-Çin ilişkilerine yansıması. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (21), 105-123.
- Topcu, U. (2021). *20. yüzyılın başında Protestan misyonerler ve İslam dünyası* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Tosun, N. (2009). Siddikiyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C.37, s. 98). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ugan, Z. K. ve Karataş, M. (2001). Dini rivayetler. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 207-257.
- Ulaş, S. (1992). İslam'da çok kadınla evlilik. *İslami Araştırmalar*, 6(1), 52-63.
- Vives, P. S. ve Mora, J. M. P. (2021). Bottom-up nation-building: National censuses and local administration in nineteenth-century Spain. *Journal of Historical Sociology*, (34), 287-304.
- Weber, M. (2009). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu* (2. Baskı). (G. Solmaz, Çev.). Alter Yayıncılık. (Orijinal eserin yayın tarihi 1904).
- Yılmaz, İ. (2019). İslâm hukukunda çok eşliliği meşru kılan şartlar ve buna ruhsat veren özel durumlar. *Bilimname*, (37), 559-591. <https://doi.org/10.28949/bilimname.513350>.
- Yılmaz, N. (2021). Klunili Peter (Peter the venerable) ve İslam algısı. *Journal of Islamic Research*, 32(1), 99-117.

Young, F. J. (1906). *Islam in Arabia*. S. M. Zwemer, E. M. Wherry ve J. L. Barton (Ed.), *The Mohammedan world of today* (1. Baskı, ss. 79-99) içinde. Fleming H. Revell Company.

Yurduseven, N. H. (2022). Hristiyanların Yahudi toplumu ve dininden kopma sürecinin temel etkenleri. *Kalemname*, 7(13), 197-211.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal kuruluş ile ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.